

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research And Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. I No. II

September, 1979

Chardradev (Moon God) : *Wooden mask used by the Koknas of Nashik district.*

Suryadev (Sun God) : *Wooden mask used by the Koknas of Nashik district, at the time of Bhawada.*

Panchsheel for Tribal Development

- People should develop along the lines of their own genius and we should avoid imposing anything on them. We should try to encourage in every way their own traditional Art and Culture.
- Tribal rights in land and forests should be respected.
- We should try to train and build up a team of their own people to the work of administration and development. Some technical personnel from outside will no doubt be needed, especially, in the beginning, but we should avoid introducing too many outsiders into the tribal territory.
- We should not over administer these areas or overwhelm them with a multiplicity of schemes. We should rather work through and not in rivalry to their own social and cultural institutions.
- We should judge results not by statistics or the amount of money spent but by the quality of human character that is evolved.

JAWAHARLAL NEHRU

Editorial

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observations on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life and culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the second issue of the Bulletin. Besides articles, special news item has been added in this issue. It will also give information regarding research projects completed by the Institute and we hope the research findings will be very useful in preparing developmental programmes and in policy making.

The Bulletin will play an important role in diffusing information on tribal matters and will be helpful to the administrators and social workers in tribal development.

G. M. GARE

P. R. SIRSALKAR

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. I, No. II, September 1979

*A Bi-Annual Journal of Tribal
Research & Training Institute
Maharashtra State, Pune*

Editor : Dr. G. M. GARE

Associate Editor : Dr. P. R. SIRSALKAR

Publisher : Dr. G. M. GARE

Director
Tribal Research and Training Institute
28, Queen's Garden, Pune 411 001
Maharashtra State

Printer : Manager, Government Central Press, Bombay

CONTENTS

Page

Editorial

Land Alienation and Restoration of land to
Scheduled Tribes people in Maharashtra.

3

P. R. Sirsalkar

Scheme of Consumption Finance of Govern-
ment of Maharashtra.

12

D. T. Birari

Education in Tribal Setting

16

R. K. Mutatkar

Organisation and Development of Adivasi
Co-operative Societies in Maharashtra.

17

D. T. Birari

Tribal Sub-Plan Area in Maharashtra

21

M. B. Surana

Applicability of Marxian analysis to condi-
tions of tribal population in India.

28

A. D. Puranik

✓ आदिवासी भागातील विकास व शिक्षणाची दिशा
गोविंद गारे

32

आदिवासींच्या जीवनातील काही समस्या

34

माधव कुलकर्णी

माडिया गोंड

37

पं. रा. मोकाशी व ल. ग. देशपांडे

आदिवासी आणि महाराष्ट्रातील जंगल जमिनीचा
प्रश्न

39

शरद कुलकर्णी

आदिवासी हस्तकला

40

उत्तमराव सोनावणे

Land Alienation and Restoration of Land to Scheduled Tribes People in Maharashtra

Dr. P. R. SIRSALKAR

Chief Research Officer, Tribal Research and Training Institute, Pune

The study of land alienation and restoration to Scheduled Tribes people in Maharashtra State has been taken with the following objectives :—

- (a) To assess the progress made by the Acts,
- (b) To identify the issues and anomalies in the implementation of these Acts,
- (c) To suggest measures to deal with these issues and anomalies ; and
- (d) To assess the impact of these Acts on the economic life of the transferors.

Research Design, procedure and size of the sample—

- (a) The information in the prescribed schedules was called from all the Collectors and the Tahsildars by mail.
- (b) The detailed study was conducted in Thane, Nashik, Dhule and Chandrapur Districts of Maharashtra. These districts were selected for the following reasons :—
 - (1) These districts have the largest number of Scheduled Tribes population (59.46) of the total Scheduled Tribes persons in the State.
 - (2) These districts have experienced growing incidence of agitation by the tribal people on the issue of land problem.

(3) Area representation was also considered while selecting districts.

(c) The implementing officers of these districts i.e. the Collector and the Tahsildars of selected tahsils were interviewed and their difficulties and suggestions have been considered.

The respondents of the study belonged to the following three groups :—

- (a) The Scheduled Tribes transferors,
- (b) Non-Adivasi transferees, and (c) Officials responsible for administering land legislation and policies at the taluka and district level, (d) Due to paucity of time at the disposal for the study (100) cases of each district, fifty of legal and fifty of illegal transfers,—were interviewed with a view to assess the impact of these Acts on the economic life of these people. Structured schedule was used for this purpose.

This paper is based on the report by the same author on the same title of Tribal Research and Training Institute, Pune, 1979.

In this paper attempt has been made to summarize in brief the observations and suggestions, contained in the Report on “Land Alienation and Restoration of Scheduled Tribes

Persons in Maharashtra”, 1979. The detailed statistics have been given in Appendices I and II.

Observations and suggestions

(i) It has been observed that the progress of the Maharashtra Restoration of land to Scheduled Tribes Act, 1974 is not satisfactory. One of the main reasons, which makes the implementation of the Land Transfer Regulations very difficult is the filling of number of writ petitions by non-tribals as and when eviction proceedings are initiated. It is, therefore, suggested that this Act may be brought under the purview of Schedule IX of the Constitution of the country or the Civil Courts and High Courts are barred from trying the cases under the Land Transfer Regulations.

(2) It has been observed from the collected data of studied cases of Thane, Nashik, Dhule and Chandrapur Districts that the main reason of land alienation is poor economic conditions of the Scheduled Tribes. It is, therefore, proposed that money lending from Sahukars should be replaced by a suitable credit system for the salvation of the poor tribal people. Control on moneylenders should continue to be strict and effective and it may be ensured that in no way the tribal people are exploited by these moneylenders.

(3) In spite of these Acts, it has been noticed that *Benami* transfers in different districts are estimated to be very large in number. Unless *Benami* transfers are located under illegal transfers the impact of Legislation to deal with the problem would hardly touch the tip of the iceberg. Special investigation machinery, if necessary may be set up for this purpose.

(4) It is noticed that the existing land enactments protecting the interests

of the tribals in the State raise an issue of unfair and unequitable treatment to non-tribal transferees. The ordinance provides for the restoration of the illegal transferred lands to the tribals without compensating for any expenditure incurred by the non-tribal transferees on the development of such land. It has been seen that a large number of non-tribal transferees have made investment in such activities as building, digging well, terracing etc. They have raised money for these investments by taking loans from Government Department, money-lenders etc. in the hope of paying these loans from the income derived from improved lands. It is, therefore, proposed that suitable compensation for development may be given to non-tribals.

(5) It has been seen that the ordinance does not provide for repayment of any portion of the loan against which the land was mortgaged or sold to the non-tribal as part

of the restoration deal. To write off the debt uniformly may be too drastic measure. It is, therefore, proposed that the cases may be studied and some portion of the loan may be given to the non-tribals provided that they have not met that amount through the income of this land.

(6) In some cases it has been observed that the socio-economic conditions of the sizeable number of non-tribal transferees, are hardly above the survival level. Recovery of land from them especially widows, mentally and physically handicapped and ex-servicemen, would leave them economically weak and drive them below the poverty line. It is, therefore, desirable to work out the percentage of the amount of compensation for capital investment when the land is restored to a tribal from a non-tribal. Such a provision on the lines of Act No. XIV of 1975, in respect of invalid transfers, to be made in the concerned Act.

(7) It has been noticed in the past that the sub-registrar, registry did not necessarily check whether the land belonged to a Scheduled Tribe or not. As a result of it, the land was alienated at this stage from tribals to non-tribals. It is, therefore, suggested that suitable instructions may be issued by the Revenue Department that the sub-registrar, registry is charged with the responsibility to check whether the property belonged to a tribal in executing transfer deeds. A large number of transfers of tribal land can be stopped at this stage.

In Rajasthan the Registration law has been amended to provide for refusal of registration of documents on grounds of public policy. This will place a curb on the registration of documents for transfers of land by tribals to non-tribals. The similar action is proposed to be taken in Maharashtra State. Documents transferring lands from tribals to non-tribals may not be

LAND ALIENATION AND RESTORATION OF LAND TO SCHEDULED TRIBE PERSONS IN MAHARASHTRA

Transfer of tribal land to others was taking place in a number of ways which include the following:—

- (1) Transfer of land in accordance with the law.
- (2) Illegal transfers by fraud or forcible occupations and encroachments.

This problem was reviewed by the State Ministers Conference held at New Delhi in 1975 and it has been Resolved that Legislation for prevention of Land Alienation should be undertaken immediately. Accordingly after the study of this problem by a Committee, the Maharashtra Government enacted two Acts namely, the Maharashtra Land Revenue Code and Tenancy Laws (Amendment) Act, 1974 and the Maharashtra Restoration of Land to Scheduled Tribes Act, 1974 which came into effect from 6th July, 1975, and 1st November, 1975 respectively. The Tribal Research and Training Institute completed the study of the implementation of these Acts in the year 1979. The present paper deals with only the observations and suggestions made in the report.

registered without the consent of the Collector/Deputy Tribal Commissioner like Bihar State.

(8) It has been noticed that the work of deciding the cases of valid transfers has been too slow, to complete the work. It will be desirable to set up a time bound programme to settle the cases and hand over the possession of land from non-tribals to tribal people within a time limit.

(9) Repossession of land by the tribals is another important issue in the implementation of land policy. Though the land is restored legally, the non-tribals may not allow the tribals to acquire possession of these lands particularly in view of the poor economic condition, ignorance and political inexperience of the tribals and the use of coercion and threats of retaliation by non-tribals. Unless tribals get possession of restored lands, all other efforts will be less than meaningful.

(10) It has been reported in Nashik District that the tribal transferors did not want land for personal cultivation in a number of cases due to the pressure on Adivasis and thus such cases were dropped. Though the State Government has passed a radical legislation, it is sad to note that the Adivasis are not aware of their rights and they are not well protected.

(11) In the ultimate analysis, the tribal has to assert himself against exploitation. He has to straighten his back and resist oppression. A sustained propaganda is necessary in tribal areas to educate the tribal people on the protective legislation enacted for their benefit and other advantages made available to them by Government.

(12) It is necessary to provide the tribal transferor with the required

inputs and other agricultural aids at least for three years so that he does not face any difficulty in starting cultivation on his land. Unless package programme taken for the tribal transferors by the Agriculture Department through Tribal Sub-Plan, no visible impact can be noticed in future.

(13) Legislation about restrictions on transfers of land belonging to Scheduled Tribes must continue to be vigorously implemented. Cases of legal transfers of land should be disposed of promptly. The Revenue Agency must be more vigilant about detection of such transfers and take prompt remedial action. Any lapse on the part of the Revenue officials in this respect should be viewed seriously.

(14) Development efforts should be intensified in the areas having tribal concentration. The tribal has to be helped to improve his economic position and get the maximum from his land. Unless helping hand is given to this weaker section, they cannot stand on their feet at this stage.

(15) It is seen that the tribals find it very difficult to meet both ends meet for many months in a year. It is, therefore, proposed that to develop alternative sources of credit the scheme of consumption loan to Scheduled Tribes may be continued by the Government so that they may not approach for this purpose to local Sahukars.

(16) Efforts will have to be made in tribal communities for the eradication of social evils and the reform of social customs which have been responsible for the economic ruin of the tribal people. Social workers and voluntary organisations should be encouraged for this purpose.

(17) Drinking of liquor plays a vital role in the socio-religious life of the

tribal people. It is necessary to eradicate the evil of drinking among the tribals, so that they may not lose their lands because of such evils.

(18) Land alienation over the years has been the single biggest cause of the acute backwardness of the tribal economy. With the loss of fertile lands, the holdings of the tribal generally became uneconomic and could not provide their minimum requirements. It is, therefore, proposed that in no case the tribal's land is permitted to be alienated by the non-tribals. Only in genuine and in exceptional cases, such permission may be given by the Government in Revenue and Forest Department.

Under the Orissa Land Reforms Act, 1960, the time limit for establishing title to the lands transferred by person belonging to a Scheduled Tribe shall be thirty years in the non-Scheduled Areas of the State. Under Section (67) of the Orissa Land Reforms Act, 1960, it is, however, provided that no civil court shall have jurisdiction to entertain any suit or proceeding so far as it is related to any matter which any officer or other competent authority is empowered to decide under this act.

Regulation II of 1956 of Orissa State has been amended in December, 1975. The important provisions are :—

(i) The period of limitation has been increased to (30) years.

(ii) The restriction on the transfer of land by way of mortgage by a member of Scheduled Tribe in favour of different financing institutions has been relaxed in order to enable a tribal to obtain a loan for agricultural purposes. On the similar lines, it is suggested that this issue may be examined by the Revenue Department and the period

of limitation in Maharashtra State may also be increased to (30) years.

(19) From these facts it is evident that the resulting benefits of protective legislation regarding the problem of land alienation have been rather nominal. The main reasons are (1) Lacuna in the laws, (2) Ignorance of the tribal people, and (3) Complicated legal procedures involved in land restoration.

Land reform programmes are found to vary from region to region and State to State and it would not be rational to follow blindly the programmes which have succeeded elsewhere without reference to the social and economic background of each society and above all to the nature of its Agrarian structures and its history.

Professor Gunnar Myrdal, the eminent Swedish economist, considers land reform as a planned institutional re-organisation of the relations between man and land. However, he considers that any re-organisation of ownership and tenancy to yield maximum benefit should be combined with certain policy efforts such as the improvement of the terms of Tenancy, re-organisation of credit, agricultural education, marketing, advisory services and the structure of administration in order to give peasants a sense of participation in the task of 'improving themselves'. Thomas F. Carroll in his book "The Concept of Land Reform" has stated that land reform can mean giving accessibility of land to the people, who have been previously denied access to it, taking land away from one person to be given to another, putting land to the most efficient use, providing rural credit and extension services, interfering with private property rights and a host of other measures.

Land reform is essentially an integrated set of measures designed to eliminate obstacles to economic and social development arising out of defects in the Agrarian structure.

It is often made out in under-developed countries that by a mere break up of landed properties and redistribution of land a great socio-economic revolution can be effected and the ends of justice met. This kind of redistribution may sometimes pay political dividends but in practice will create a miserable peasantry condemned to eak out a dismal living on very small holdings. In a labour surplus agricultural economy with a shortage of working capital, this could well provide interim relief but it cannot guarantee a production land system nor a higher rate of growth. Unfamiliarity of independent farming and lack of initiative also cannot be easily overcome. Mere distribution of land, even with legal restrictions on subsequent transfer of title, will not transform farm workers and subsistence peasants into efficient modern farmers nor will such redistribution solve the problem of mass employment, when allotments are tiny holdings of poor land. The measure of success of land reforms is dependent upon the extent of primary education. The examples of Japan and Taiwan, where education is widespread, establish this point. Training a large number of personnel for the supervision of the programme is necessary and is often neglected. If land reforms are not implemented quickly there is the danger of losing momentum and permitting an extensive opposition to mobilise and plan defensive evasion. In developing countries the Agrarian structure is old and rigid and is thickly interwoven with the old social and economic fabric. The progress of reform therefore

appears neither rapid nor impressive particularly when no integrated programme is being pushed forward with sincerity and courage.

(19) It has been noticed that in some part of Scheduled Areas of this State non-tribal outsiders are setting with a view to grab the lands of the tribal people. It is, therefore, suggested that restriction on the settlement of non-tribal outsiders in the Scheduled Areas may be imposed. If Government cannot restrict the settlement of non-tribals it must be ensured that a ban is put on owning the non-tribals any land from the tribals in Scheduled Areas after their settlement in the area.

(20) It has been observed that in majority of the cases the land restored to the tribal people is between 0.1 to 5 acres and which has not made any impact in improving their economic condition due to their poverty. It is, therefore, proposed that in the case of dry land upto 5 acres and in the case of wet land upto 1 acre, no case of land alienation from tribals to non-tribals may be enquired in future.

It has been also noticed that after restoration of land to tribals, some of the non-tribals have no source of livelihood and they are compelled to join the ranks of agricultural labourers. In such cases it is proposed that dry land upto 5 acres and wet land upto one acre may not be restored in future.

(21) It has been observed that even after the restoration of land to Scheduled Tribes the non-tribals have kept in occupation these lands. It is, therefore, suggested that some punishment may be imposed for illegal occupation of tribal lands in the Restoration Act, like Rajasthan State.

APPENDIX I

Statement showing the progress of disposal of cases regarding invalid transfers of Adivasis' land registered under the Maharashtra Land Revenue and Tenancy Laws (Amendment) Act, 1974 (Mah. 35 of 1974) for the fortnight ending 28th February, 1979.

District	Total No. of cases registered upto the end of fortnight under report		Total No. of cases decided upto the end of fortnight under report	No. of pending cases at the end of the fortnight under report	Area ordered to be restored in cases in column 3			Area actually restored		
	1	2	3	4	Cases	Adivasis	Area Hec.	Adivasis	Area hect.	No. of cases; fr. m Col. 5 in which possession is to be given
<i>Bombay Division</i>										
B.S.D.	..	35	35
Thane	..	3,087	3,058	29	904	1,043	1,167	994	1,460	35
Kulaba	..	1,008	1,008	743	723	704	728	702	6
Ratnagiri
Nashik	..	2,389	2,379	10	805	998	1,538	841	1,222	151
Dhule	..	2,396	2,334	62	1,106	1,796	3,499	1,660	3,267	86
Jalgaon	..	493	488	5	350	513	707	449	640	27
Total	..	9,408	9,302	106	3,888	5,084	7,615	4,672	7,231	305
<i>Aurangabad Division</i>										
Aurangabad	..	1	1	1	1	1	1
Parbhani
Beed
Nanded	..	451	430	21	176	176	512	77	245	99
Osmanabad
Total	..	452	431	21	177	177	513	77	245	100
<i>Pune Division</i>										
Ahmadnagar	..	526	488	38	320	392	434	322	280	69
Pune	..	217	217	113	119	169	91	101	22
Satara
Sangli
Solapur
Kolhapur
Total	..	743	705	38	433	511	603	413	381	91
<i>Nagpur Division</i>										
Buldhana	..	32	29	3	17	24	44	20	36	3
Akola	..	55	55	26	26	78	5	12	21
Amravati	..	764	760	4	514	515	1,773	514	1,771	1
Yavatmal	..	489	465	24	55	53	163	3	8	52
Wardha	..	89	87	2	9	9	16	2	2	5
Nagpur	..	277	180	87	168	135	405	123	223	27
Bhandara	..	466	400	46	181	185	150	92	68	89
Chandrapur	..	2,015	1,777	238	799	826	1,716	175	402	678
Total	..	4,167	3,763	404	1,769	1,773	4,345	934	2,522	876
Grand Total	..	14,770	14,201	569	6,267	7,545	13,076	6,096	10,379	1,372

District	Total No. of cases from Column 5 of Part-I in which possession is still to be handed over to tribals		Reasons for not handing over possession					
			Cases involved in stay from Collector/Commis- sioner		Cases involved in stay from M.R.T.		Cases involved in stay from High Court	
			No. of cases	Area (H.A.)	No.	Area	No.	Area
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Bombay Division</i>								
B.S.D.
Thlane	35	54	3	2	1	1	2	5
Kuaba	6	2
Ratnagiri
Nashik	151	316	10	18	88	173	15	39
Dhule	86	232	8	16	3	3	72	209
Jalgaon	27	67	1	2	5	28	18	26
Total	305	671	22	38	97	205	107	279
<i>Pune Division</i>								
Ahmadnagar	69	154	1	1	37	95	18	43
Pune	22	58	1	1	13	44	4	2
Satara
Sangli
Solapur
Kolhapur
Total	91	212	2	2	50	139	22	45
<i>Aurangabad Division</i>								
Aurangabad	1	1
Parbhani
Beed
Nanded	99	267	7	18	75	208	1	2
Osmanabad
Total	100	268	7	18	75	208	1	2
<i>Nagpur Division</i>								
Buldhana	3	7	3	7
Akola	21	66	7	28	1	4	2	6
Amravati	1	2	1	2	1	4
Yavatmal	52	155	4	18	11	28
Wardha	5	11	3	9	2	2
Nagpur	27	179	5	48	13	76
Bhandara	89	81	31	38	2	3	14	14
Chandrapur	678	1,468	34	113	45	155	22	66
Total	876	1,969	76	197	57	221	68	203
Grand Total	1,372	3,120	107	255	279	773	198	529

For any other reason (to be specified)

District	Cases involved in stay from Supreme Court		No. of cases	Refused to take possession	Whereabout are not known		Possession to be handed over	
	No.	Area			Cases	Area	Cases	Area
1	10	11	12	13	14	15	16	17
<i>Bombay Division</i>								
B.S.D.
Thane	29	45
Kulaba	6	2
Ratnagiri
Nashik	38	86
Dhule	..	1	2	1	1	1	2
Jalgaon	..	1	4	2	6
Total	..	2	6	3	7	74	135
<i>Pune Division</i>								
Ahmadnagar	13	14
Pune	4	10
Satara
Sangli
Solapur
Kolhapur
Total	17	24
<i>Aurangabad Division</i>								
Aurangabad	1	1
Parbhani
Beed
Nanded	16	39
Osmanabad
Total	16	39	1	1
<i>Nagpur Division</i>								
Buldhana
Akola	..	1	3	10	26
Amravati
Yavatmal	37	113
Wardha
Nagpur	9	55
Bhandara	42	32
Chandrapur	577	1325
Total	..	1	3	675	1551
Grand Total	..	3	9	19	46	77	1711

APPENDIX II

Statement showing the progress of disposal of cases regarding valid or legal transfers falling under the Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes Act, 1974 (Mah. 14 of 1975) for the fortnight ending 28th February, 1979.

District	Total No. of cases registered upto the end of fortnight under report	Total No. of cases decided upto the end of the fortnight under report	No. of pending cases at the end of the fortnight under report	Area ordered to be restored			Area actually restored		
				Cases	Adivasis	Area (Hectares)	Adivasis	Area (Hectares)	No. of cases from Col. 5 in which possession is to be given
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Bombay Division</i>									
B. S. D.	70	65	5	2	2	1	2
Thane	3,173	2,240	933	326	332	685	150	321	164
Kulaba	879	876	3	582	609	663	580	607	29
Ratnagiri	7	7	3	3	1	3	1
Nashik	1,666	1,626	40	917	1,118	1,871	624	1,126	362
Dhule	4,239	3,918	321	870	1,061	2,606	848	2,034	167
Jalgaon	1,212	1,081	131	660	1,195	1,404	979	1,085	119
Total	11,246	9,813	1,433	3,360	4,320	7,231	3,184	5,174	843
<i>Pune Division</i>									
Ahmadnagar	278	264	14	145	183	38	121	129	40
Pune	66	63	3	53	53	48	24	36	29
Satara
Sangli
Solapur
Kolhapur
Total	344	327	17	198	236	86	145	165	69
<i>Aurangabad Division</i>									
Aurangabad	96	76	27	37	46	286	24	130	13
Parbhani	179	117	62	64	72	164	6	13	36
Beed
Nanded	469	300	169	196	201	785	20	72	177
Osmanabad
Total	744	493	251	297	308	1,234	50	214	226
<i>Nagpur Division—</i>									
Buldhana	58	51	7	25	39	77	34	66	2
Akola	736	668	68	248	281	556	209	431	86
Amravati	533	506	27	187	181	411	129	266	66
Yavatmal	4,475	3,164	1,311	1,394	1,657	4,859	345	958	1,072
Wardha	1,060	966	94	287	292	769	82	156	200
Wani	1,052	959	93	265	499	63	411	464	..
Bhandara	4,933	1,813	3,120	828	897	550	39	17	689
Chandrapur	6,223	4,964	1,259	2,267	2,475	3,698	570	673	2,851
Total	19,070	13,091	5,979	5,501	6,321	11,553	1,813	3,031	5,266
Grand Total	31,404	23,724	7,680	9,348	11,185	20,104	5,192	8,584	6,404

APPENDIX II-A

Statement showing the progress of disposal of cases regarding valid or legal transfers falling under the Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes, Act, 1974 (Mah. 14 of 1975) for the fortnight ending February 1979

District	Total No. of cases from Col. 5 of Part-I in which possession is still to be handed over to tribals		Reasons for not handing over possession									
			Cases involved in stay from Collr./Commr.		Cases involved in stay from M.R.T.		Cases involved in stay from High Court		Cases involved in stay from Supreme Court		For any other reasons (to be specified)	
	No. of cases	Area (Hect.)	No.	Area Hect.	No.	Area Hect.	No.	Area Hect.	No.	Area Hect.	No.	Area Hect.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
<i>Bombay Division</i>												
B.S.D.	2	1	1	1
Thane	164	337	9	28	155	309
Kolaba	29	56	29	56
Ratnagiri
Nashik	362	745	124	296	42	85	196	364
Dhule	167	472	5	17	27	89	132	359	1	2	2	5
Jalgaon	119	320	32	149	68	106	16	60	3	4
Total	843	1,931	5	17	193	563	242	550	17	62	385	738
<i>Pune Division</i>												
Ahmadnagar	40	109	6	20	8	27	26	62
Pune	29	11	29	11
Satara
Sangli
Solapur
Kolhapur
Total	69	120	6	20	8	27	55	73
<i>Aurangabdd Division</i>												
Aurangabad	13	132	12	130	1	2
Parbhani	36	94	19	56	3	13
Nanaded	177	712	91	416	2	12	84	284
Beed
Osmanabad
Total	226	938	122	602	5	25	85	286
<i>Nagpur Division</i>												
Buldhana	2	9	2	9	16	53
Akola	86	248	45	76	25	119	16	53
Amravati	66	146	30	58	30	61	6	7
Yavatmal	1,072	3,860	11	44	458	1,682	332	1,353	171	822
Wardha	200	603	87	282	70	208	43	113
Nagpur	3	34
Bhandara	689	533	2	2	119	189	55	31	597	411
Chandrapur	2,851	2,023	186	597	432	880	1,177	1,392
Total	4,266	8,422	13	46	927	2,793	947	2,706	2,026	2,751
Grand Total	6,404	11,451	18	63	1,248	3,978	1,202	3,308	17	62	2,551	3,848

Scheme of Consumption Finance of Government of Maharashtra

D. T. BIRARI

Research Officer, Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune 411 001

It is well-known that the tribals in the Tribal Sub-Plan Area from one of the vulnerable groups of the weaker sections of the society and they need protection from all sides. The exploitative trader-money-lender complex has caused great sufferings to the weaker sections and specially to the tribals. So in order to remove these practices and protect and develop the Adivasis, Government of Maharashtra have adopted the strategy of Tribal Sub-Plan from the year 1975. One of the major programmes under the Sub-Plan is removal of exploitation and under that, Adivasi Co-operative Societies have been set up since 1976, in order to *safeguard* the interests of the weaker sections and to enable them to develop through credit and marketing. 258 such societies have been already functioning at present in 10 districts of the Sub-Plan Area. At the same time, Government have agreed to re-structure and re-organise the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, with a view to enable it to engage itself in economic activities and schemes for the tribals in general ; and to facilitate it to *undertake* Government's two schemes, namely Monopoly Procurement and Consumption Finance with the ultimate objective of helping the tribals to grow and develop slowly.

One of the measures alongwith monopoly procurement whereby

Government purchases all the food-grains and minor forest produce from the tribals in the Sub-Plan Area and provide the necessary-articles of consumption to them, Government has thought of introducing Consumption Finance scheme for the tribals. It is well-known that during the lean period every year the tribals require some assistance in order to meet the consumption needs of his family. So far he used to go to the trader to meet his consumption needs and for this purpose he has to take loan at exorbitant rate of interest or sell his goods or animals at a throw-away price. This was a potential source of exploitation. So the Maharashtra Tribals Economic Conditions (Improvement) Act, 1976 made it necessary for Government to introduce monopoly procurement and consumption finance schemes, through Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation.

For the first time Government introduced the scheme of Consumption Finance in the year 1978. The Government created "Consumption Finance Revolving Fund" in which Government initially deposited Rs. 3 crores and placed the fund at the disposal of the Tribal Development Corporation. The Government appointed Tribal Development Corporation as the Chief Agent and further appointed Adivasi Co-operative Societies as

the Sub-Agents of Tribal Development Corporation to implement this scheme.

The objective of the scheme is to provide consumption finance only to the tribals, who are members of these societies, in the 10 districts viz. Pune, Ahmadnagar, Amravati, Nashik, Thane, Dhule, Bhandara, Nagpur, Yavatmal and Chandrapur.

The scheme intends to help mainly landless labourers and small holders amongst the tribals. The scale of finance is prescribed according to the ceiling limits Rs. 100 are sanctioned to landless labourer, Rs. 125 are sanctioned to a defaulting member and Rs. 250 are sanctioned to a non-defaulting tribal member. The loan is disbursed in cash and kind in the proportion of 30:70. In no case cash more than 30 per cent is to be disbursed and it is intended to be disbursed in two instalments. By way of kind, commodities like foodgrains, sweet oil, kerosene, chilly, salt, cloth etc., are to be provided.

The Tribal Development Corporation has to prepare for all the aspects of implementing the scheme. So in the initial stages, a wide publicity was given to the scheme through the Administrative Machinery in the districts of the Sub-Plan Area and the Tribal Research and Training Institute had played a vital role in publicising the scheme on

radio and Television. A campaign was undertaken to bring as many tribals under the fold of these societies as members as possible. The distribution was intended to start from 10th July, 1978. The District Deputy Registrars arranged for collection of the applications from the villages. They also guided the societies in scrutiny of the applications. It was also planned to get participation of prominent non-officials at the stage of scrutiny and recommendations of the applications. Thereupon the proposals duly recommended by the societies were received by the loan committee appointed by the Tribal Development Corporation. This committee consisted of the Regional Manager of Tribal Development Corporation, the Project Officer concerned and the District Deputy Registrar (Tribal Sub-Plan). This committee scrutinised the proposals and sanctioned loan amounts to individual Adivasi Co-operative Societies. (240) Adivasi Co-operative Societies have been covered under this scheme with total tribal membership of 1,99,372. The various loan committees could sanction consumption finance to 1,59,733 tribal members of 240 societies in the abovesaid 10 districts. It means that 80 per cent of the tribal members of these Adivasi Co-operative Societies have been covered under the scheme. As visualised, the implementation also shows that all the beneficiaries belong to a category of landless labourers and small holders. The expenditure under the scheme comes to 59 per cent if we presume that Rs. 3 crores were all to be spent. Foodgrains was the main and the uniform commodity disbursed. However, the other commodities were not uniformly distributed at all the Adivasi Co-operative Societies. At some, besides foodgrains, chilly and cloth was distributed, at some

pulses were distributed and at some salt was distributed. It means, the commodities mentioned in the scheme have not been distributed as a package.

Since the assistance is a loan, the scheme visualises that the loan is to be repaid by the land holding members through tendering the agricultural goods or cash payments and it is to be repaid by landless members through their deductions from their wages while working on project under employment guarantee scheme. The Tribal Development Corporation expected that the recovery would be 100 per cent by the end of February, 1979 as Government expected Tribal Development Corporation to maintain accounts and to submit audited accounts under the scheme to Government at the end of the co-operative year. Moreover, 100 per cent recovery is very important to continue the scheme from the fund which is a revolving fund. Otherwise the fund would not revolve.

The Tribal Research and Training Institute, Pune had undertaken a concurrent survey of the implementation of the scheme in order to find out for itself and for the Tribal Development Corporation what we could do and how, so that the study may help government to give some guidelines for the future. The Institute has already published the report. The main objective of the study was to follow the implementation of the scheme to study the response to the scheme and to find out the impact of the scheme, and to suggest measures for better implementation of the scheme. Data was collected from 63 Adivasi Co-operative Societies.

From 35 sample tahsils of 10 districts, 63 Managers of the sample Adivasi Co-operative Societies were interviewed by mail questionnaire and

42 beneficiaries from 3 districts were personally interviewed by the Research Officer. Similarly officers and personal in Tribal Development Corporation and the Co-operative Department engaged in implementing the scheme were also interviewed for their valuable experiences and suggestions.

Findings and suggestions

It was noted that 80 per cent tribal member beneficiaries in 10 districts have been covered. Categorywise coverage and financial assistance is as follows.

THE STRATEGY

The exploitative trader-moneylender complex has caused greater sufferings to the weaker sections and especially to the tribals. So in order to remove these practices and protect and develop the Adivasis, Government of Maharashtra have adopted the strategy of Tribal Sub-Plan from the year 1975. One of the major programmes under the Sub-Plan is removal of exploitation and for that purposes Adivasi Co-operative Societies have been set up since 1976. For the first time the Government introduced the scheme of Consumption Finance in the year 1978. The objective of the scheme is to provide consumption finance only to the tribals, who are members of these Societies in ten districts. and The Tribal Research and Training Institute completed evaluation study of the scheme in the year 1979. The present paper deals with the findings and suggestions contained in the Report.

45 per cent landless got 36 per cent share of the assistance ; 27 per cent defaulting members got 25 per cent share of the assistance ; and 28 per cent non-defaulting members got 39 per cent share of the assistance. One can say that, viewed from the angle of a principle of giving more to one with comparatively less resources to fall back upon, the landless labourers members have received comparatively a smaller chunk of the bread. Need we not correct this in the interests of social justice wherein we go to help more to those who are more *indigent*. It has been advocated to enhance the scale of finance to the landless labourers. It has been further suggested to distribute the commodities mentioned in the Government Resolution as a package and, sweet oil is a must. The opinion survey from the beneficiaries and others also brings out the need to maintain the present cash account ratio. Regarding the scale of finance the general consensus of the Managers is for a little increase in the scale of finance for all the three categories.

It has been suggested to enhance the ceiling limit of loan to Rs. 150 for landless labourer, Rs. 175 for defaulting member and Rs. 300 for non-defaulting member. In case of landless labourer it has been opined that we need to be more lenient so long as we cannot successfully link credit with work. We have proposed for him enhancing of the limit to little more than Rs. 150 if his family size is more than 5 and that, if for genuine reasons of non-availability of work, he fails to repay in one year, he should be provided fresh loan next year. Further in case he could not get work for successive 2 years, since he would not be in a position to repay the 2 year's outstanding arrears out of

the third year's work, the welfare oriented approach demands that as may we think of writing off his outstanding arrears under the scheme. Of course some precautions also have been suggested. Regarding cash distribution it has been suggested that cash should be disbursed in one instalment at the end of distribution. Regarding the fixation of distribution centres it has been proposed that a fresh review may be taken in consultation with the concerned Chairman and Managers of Adivasi Co-operative Societies to fix the distribution centres. It has been further suggested to increase these centres in some areas if required. We also opined that efforts to increase the percentage of expenditure as against the provision under the scheme, need to be made. It has been observed that in one region, there were a good number of balance of stock remaining idle with the societies after distribution and that the stocks could not be lifted in time despite of requests from the concerned Adivasi Co-operative Societies. Such position might also prevail in some other districts. It has been suggested that the balance of undistributed commodities needs to be lifted by Tribal Development Corporation, within one to two week's time after the intimation from the Adivasi Co-operative Societies to avoid losses and shortage. As regards the recovery of loans it was observed that it was 8% by the end of February, 1979 when it should have been 100% while it was 13% by the end of March, 1979. It has been suggested to consider setting up village level committee for each village. It should consist of representatives of the village and the hamlets. This committee should be made responsible for recovery so that the indirect link between the beneficiaries and the Tribal Develop-

ment Corporation will be less expensive and more convenient for recovery. 100% recovery or near-about is a must for the Revolving Fund ; otherwise the scheme will get stuck. We have also suggested suitable incentives and disincentives for non-defaulters and defaulters in repayment. We have suggested to strengthen the link between credit and work for effective recovery in case of the landless members. Similarly powers of recovery as arrears of land revenue may be considered for being delegated to the Project Officer who may be appointed as Chairman of a Adivasi Co-operative Societies. Level committee which may have special recovery officer of the area. The Talathi and the Manager will function as its members. It has been opined that the finance may be distributed between mid-June and mid-July. It is also necessary for Tribal Development Corporation to stock commodities in adequate quantity and in time much before the onset of monsoon at all the inaccessible pockets of the area. Further it has been suggested to extend the benefit to those non-tribals who are equally indigent in order to do away with the felt impression amongst the non-tribals that Adivasi Co-operative Societies are a formal creation for them. The Managers opined that they have to face many difficulties in the implementation of the scheme mainly for two reasons : (i) late launching of the scheme and consequent haste and (ii) *in-experience* of the staff and inadequate supplies of forms and records at some places.

It is not heartening to note that the commission amounts due to the Adivasi Co-operative Societies under this agency scheme, have not been settled and disbursed to them. In fact it is observed that these newly

started bottom level organisations which need constant help and guidance to grow and develop, have remained engaged throughout the year in the implementation of the two schemes viz. Monopoly Procurement and Consumption Finance. They could not attend satisfactorily to the development of the essential wide-ranging services to their members as visualised by the planners. If they do not get their incomes adequately and in time out of their labour throughout the year, we apprehend that they would remain weak from the very beginning and that is why it is essential that they should receive commission amounts in suitable instalments. They should also get advances on *ad hoc* basis to meet the incidental expenses under Monopoly Programme of purchases. So far as Consumption Finance scheme is concerned it has been advocated to release first instalment of commission on *ad hoc* basis as soon as distribution is over and to release second instalment after two months from distribution. However settlement of accounts need to be completed within these two months. Lastly as regards the impact of the scheme it has been noted that the beneficiaries have welcomed the scheme and to some extent the scheme has helped in removing exploitation. The scheme has also helped to imbibe the faith in tribals that Adivasi Co-operative Societies have some potentiality to come to their aid during lean period. It is hoped that the gradual development of the Adivasi Co-operative Societies may result, after some time, in minimising the exploitation of tribal people in Tribal Sub-Plan Areas of Maharashtra State.

★ ★

वृत्त विशेष

- आदिवासी विकास महामंडळामार्फत १९७९-८० वर्षात, खावटी योजनेखाली जुलै १९७९ अखेर १७.२६ लाख रुपये, ११,४०० आदिवासींना देण्यात आले. वाटपाचे काम चालू आहे.
- सार्वजनिक वितरण योजनेखाली आदिवासी भागात एकूण २४० दुकानांतून वस्तूंच्या वितरणाचे काम सुरु झाले आहे. या दुकानांना वस्तूंचा पुरवठा करण्याचे काम महामंडळ करीत आहे.
- आदिवासींतील अति मागासलेल्या कोलाम, कातकरी व माडिया गोंड या जमातींचे द्रुतगतीने कल्याण करण्यासाठी विशेष योजना, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या सहाय्याने करून, त्या आदिवासी विकास महामंडळामार्फत राबविण्याचा विचार चालू आहे.
- महाराष्ट्र राज्याच्या १३ जिल्ह्यांत १९७६ पासून २३८ आदिवासी सहकारी संस्था कार्य करीत आहेत.
- महाराष्ट्रात मार्च १९७९ अखेर ३७९ आश्रमशाळा कार्यान्वित आहेत. त्यांपैकी ४८ आदिवासी विकास महामंडळामार्फत व १२६ स्वयंस्फूर्त संस्थांमार्फत चालविण्यात येतात. शासकीय आश्रमशाळा २०५ आहेत.
- २७ डिसेंबर १९७८ रोजी एक आदेश काढून महाराष्ट्र शासनाने ३१ मार्च १९७८ रोजी वहितीखाली असलेल्या पडिक जमिनींची, गायराणांची किंवा जंगल जमिनींची भालकी त्या कसणाऱ्या शेतकऱ्यांना देण्याचा निर्णय घेतला आहे (शा. नि. क्रमांक ॲलॲॲन. १०७८/३४८३/जीॲल, दिनांक २७ डिसेंबर १९७८).
- माडिया गोंड, कोलाम व कातकरी या तीन आदिवासी जमाती अति मागासलेल्या जमाती म्हणून मान्य करण्यात आल्या आहेत.
- शासकीय आश्रमशाळांपैकी सध्या आठ आश्रमशाळांत आठवीचे वर्ग चालू आहेत.

Education in Tribal Setting

R. K. MUTATKAR

Head, Department of Anthropology
University of Poona, Pune

INTRODUCTION of formal education in tribal area is yet at an experimental stage. For the pre-literate tribals education means transmission of traditional culture from one generation to another. Formal classroom education becomes a necessity for learning new skills to be used to bring about economic and social change in a traditional society.

The introduction of formal education system in tribal area could have following objectives:—

(a) to make the tribals aware of the cultural tradition of humanity as stored and expressed in written word,

(b) to develop the scientific attitude among the tribals with a view to bring about social transformation,

(c) to educate the tribals in new skills with a view to develop their economy,

(d) to equip them with a view to avoid the forces of exploitation which have impoverished the tribal area.

However, the responses of people in the urban and rural areas on one hand and tribal areas on the other with regard to the acceptance of school system exhibit

the two opposite poles. In a tribal area itself, the acceptance of school system varies from one tribe to another. A survey of 200 households in 7 villages in Sakharshet area of Mokhada Taluka, district Thane in 1976, was conducted by the Department of Anthropology with a view to understand the relationship of education with the socio-economic status of the different tribal groups.

The results are summarised as under:—

It was found that the level of literacy in the family had direct co-relation with the socio-economic status of the tribal family which had further co-relation with the size of the family. Bigger the size of the family, higher has been the socio-economic status and high level of literacy in the family. The socio-economic status of the family was determined by assigning scores to each household for (a) land holding, (b) annual produce, (c) levy paid, (d) indebtedness, (e) occupational position and (f) literacy level. In the Kokana tribe, 40.7% families were large with more than 8 members and 47% had between 4 and 8 members. 43% of the Kokana could be assigned high economic status and 49% could be kept in the middle category. On the other hand, poverty stricken Katkari tribe were found with smaller families and 62% had middle size families. In the socio-economic gradation, 65.5% of the Katkaris were in the lowest category and only 6.9% could be assigned high economic status. This direct link between the socio-economic status and the size of the family was confirmed in the case of Thakur, Koli and Warli tribes as well. It was also found that about 49.5% of the Kokana were literate while only 7% Katkaris were found literate. It is thus obvious that the general notion that small families

had better economic status did not seem to apply in the tribal area.

The survey gave an alarming revelation about the number of drop outs from schools. 66% of the tribal children drop out in the first standard, 62% in the second standard and 67% in the third standard. This meant that out of 100 students enrolled in the first standard, hardly 4 or 5 students reach the IVth standard. However, the drop out rate stabilized at 15% in the VIIth standard. Apart from drop outs, there was considerable stagnation of students each year. An average child required 2 to 3 years in the same standard.

The tribal parents who were interviewed exhibit promising aspirations about the value of education. They expressed that education could help to end their exploitation. In spite of this realisation, only 24% of the eligible children attended schools. The reasons for not going to school have been economic and other pressures. The major reason was early economic use of children on agriculture, for looking after cattle and sheep and for gathering forest produce. Another factor has been ethnocentric feeling of the tribals about their culture. More than 50% of the heads of the family felt that their children if educated in the school would feel ashamed of their culture and would get alienated from the tribe.

The level of aspiration of the family heads for their children also affect education. About 20% families could not specifically mention any educational aspirations for their children. Other highlights of the survey relevant for analysis of education in tribal area have been the poor yield from the land even though the average land-holding of family has been 3.5 hectares. It has no

[Contd. on page No. 22

Organisation and Development of Adivasi Cooperative Societies in Maharashtra

D. T. BIRARI

Research Officer, Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune

In this article I intend to give summary of the findings and suggestions with which I have come out in my research project on Adivasi Cooperative Societies. For details one has to refer to the research report. The summary of the findings and suggestions is as follows :—

I. ORGANISATION

Coverage—Since 1976, 258 Adivasi Cooperative Societies have been organised in 13 districts of Maharashtra with their 48 talukas, in which the State has predominant tribal population. They have covered 6,426 villages and tribal population of 19.02 lakhs. Their total membership by the end of December 1978 was 2,71,918 of which 1,96,143 (72%) were tribals. These societies have started 243 branches and are running 388 ration kirana and cloth shops. Their turnover for 1976-77 was Rs. 35 lakhs and for 1977-78 it was Rs. 58 lakhs.

From this account, it is evident that the drive of tribal membership is in process and the targets not achieved. This gigantic task is fulfilled 51% within two and half years. According to prescribed norms there are at present adequate

number of Adivasi Co-operative Societies in the Sub-Plan Area. However, branches, are in adequate and it shows that statistically 3/4 grounds is uncovered to reach the targets to have the required number of branches. This progress of branches is further unsatisfactory when we observe that many branches are qualitatively and functionally not well equipped. Regarding the progress of amalgamation of whole societies to form Adivasi Cooperative Societies, the independent Administrative machinery of the Co-operative Department in the districts have done a commendable job.

The article is based on the report "Organisation and Development of Adivasi Co-operative Societies in Maharashtra" prepared by Tribal Research and Training Institute, Pune, in the year 1978-79.

Propaganda of these Adivasi Co-operative Societies has been satisfactorily done. As visualised a Adivasi Cooperative Societies were formed by constituting managing committees by nomination. They have been provided with Managers,

Accountants and other staff. It is seen that 206 Managers and Accountants have been deputed on Adivasi Cooperative Societies to manage these societies, in the initial stages. So also 171 Managers and 120 Accountants have been recruited trained and posted on Adivasi Co-operative Societies. The Co-operative Department has successfully managed to arrange with the help of other agencies like supervisory unions and banks and its own personnel to depute the Managers and Accountants and also simultaneously to arrange for recruiting and training. However during study many Managers complaint about the inadequacy and inefficacy of the training given to the recruited personnel. Number of suggestions to improve the training programme have been given. At present the position of appointment of Accountants on deputation is comparatively less satisfactory than that of. This needs to be improved forthwith Managers.

In this connection we refer to the ensuing arrangement of creating a cadre of Managers on the establishment of Tribal Development Corporation from which Managers will be deputed to Adivasi Co-operative Societies (without deputation allowance). In one way, this would be satisfactory arrangement because of 2 things (1) security of job and (2) opportunities for promotion in Tribal Development Corporation for the deputed Managers. But from the another point of view owing to their allegiance to Tribal Development Corporation and security of job, it would be worth to ponder over their allegiance to the Adivasi Cooperative Societies for their development with required devotion and hard work. It is also not known what the response of Adivasi Cooperative Societies is to this decision to Government. They

have no federal structure to respond to their needs.

Federal organisational structure

These societies also need in due course a Federal Organisational Structure as has been set up for forest labourers cooperatives and others. The Adivasi Cooperative Societies have not only the business goals but also the educational goals. The federal structure will give an organic link and bring out definite demarcation of responsibilities among various level units will witness the extensive delegation of authority to the units and will have a definite system of rules. In the report 2 models of Federal Structure have been suggested. In one model it has been suggested to re-structure the present Tribal Development Corporation in such a way so that it may function effectively as apex body of Adivasi Cooperative Societies. The provisions will have to be reconsidered, objectives, functions and the constituencies of the Board of Directors and of the Executive Committees have to be suitably changed to secure the federal and organic link of the Tribal Development Corporation with Adivasi Cooperative Societies. The second model suggests only to associate Tribal Development Corporation with the independent federal organisation of Adivasi Co-operative Societies, on the model of federal structure of forest labourers cooperatives with due modifications

II. DEVELOPMENT

The financial assistance of the Co-operative Department, of the District Central Cooperative Banks, N.C.D.C. and the Tribal Development Corporation are going to develop these Adivasi Cooperative Societies.

(1) Financial assistance of Co-operative Department.—

(i) Rs. 141.94 lakhs were sanctioned to 1,41,940 members of the Adivasi Cooperative Societies for purchase of shares.

(ii) Rs. 150.75 lakhs were sanctioned as loans to Adivasi Cooperative Societies to meet their losses in managerial operations benefiting 125 societies in 1976-77 and 252 societies in 1977-78.

(iii) Government contributed Rs. 15.45 lakhs in two years to 128 societies towards building up bad-debt reserve funds which are intended to give them relief from hazards of bad-debts.

(iv) 22 godowns of Adivasi Co-operative Societies have been fully constructed; construction of 51 others is in progress and sites for 23 are allotted.

(v) Rs. 24 thousand is disbursed to 35 societies as interest subsidy to tribal members during the 2 years.

(vi) The department has also provided for a new scheme to provide working capital to purchase weights and measures.

It has been suggested that share capital sanctioned by Government may be given as subsidy to members who are landless labourers and poor artisans. To others it may be given as loan. Secondly, loan for managerial operations losses need to be treated as subsidy for the first 5 years to enable societies to strengthen their financial position. Thirdly, instead of one large sized godown at one place of the Adivasi Co-operative Societies, a proposal to sanction at least two godowns at two suitable places need to be considered.

(2) *Financial assistance from Co-operative Banks.*—Craft finance to the tune of Rs. 332.08 lakhs has been sanctioned by various District Central Co-operative Banks and on an average each Adivasi Co-operative Society received Rs. 4.83 lakhs

as loan from banks they have been sanctioned only Rs. 92,000 towards consumption finance by the banks. No medium and long term finance could be sanctioned by the land development banks.

The Adivasi Co-operative Societies are still facing some difficulties in getting the adequate crop loans and consumption finance from the banks. The procedure is lengthy and when applications sent to Talathi for recording the declaration in the records of rights, much time is wasted and loan sanctioned in individual cases falls short of the requirements of the members. Every time fresh loan is sanctioned 5/10 per cent of it is deducted as a share of the bank.

Bank financing do not reach beyond the immediate daily or seasonal needs of the agriculturists members. It should satisfactorily meet the requirements of medium and long term finance as well as the consumption finance. The time gap between preparing loan proposals and sanction of loans must be reduced. The yardstick of sanction of loans must strike a balance between the repayment capacity and the genuine needs of the farmers in the tribal area. Banks should, open their branches and all the main branches of the Adivasi Co-operative Societies should strive for obtaining agencies to distribute seeds, fertiliser, insecticides, agricultural equipments etc. so that members could get these things at Adivasi Co-operative Societies and save trouble. The condition of the loan that a certain percentage of repayment of arrears by the Adivasi Co-operative Societies must be fulfilled for eligibility of further sanction of loan may be liberalised suitably to accommodate the newly organised Adivasi Co-operative Societies for some years.

(3) *Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation.*—

This is the third agency. It has contributed to the development of Adivasi Co-operative Societies through the monopoly procurement and consumption finance. 4.54 lakh quintals of foodgrains and forest produce valued at Rs. 4.92 crores have been procured by the Adivasi Co-operative during the year 1978-79 on behalf of Tribal Development Corporation in 10 districts. These Adivasi Co-operative Societies had also procured 1,12,534 quintals of foodgrains valued at Rs. 1.37 lakhs during 1977-78 season. So far the commission, amounts for implementing these programmes as sub-agents of Tribal Development Corporation have not been finally settled and hence this has cost some disappointment among the Adivasi Co-operative Societies, because they have laboured the whole year round to implement this scheme, and so far they have not accrued any income. Similarly these Adivasi Co-operative Societies have distributed consumption finance as sub agents of Tribal Development Corporation to the tribal members during the year 1978-79. Loan of Rs. 1.76 crores has been distributed to 1,59,733 tribal members in 10 districts. Commission amounts on account of these schemes has also not been paid to Adivasi Co-operative Societies. Some of the grievances of the Adivasi Co-operative Societies are that—

- (a) The Tribal Development Corporation could not arrange for timely and adequate advance to Adivasi Co-operative Society for monopoly purchases in many places the hundi system needs to be handled promptly and efficiently.
- (b) Advances to Adivasi Co-operative Societies to assist them for some years to come towards their incident-

tal expenses on equipping and running the purchases centres must be given as per agreement by the Tribal Development Corporation failing in which the development of Adivasi Co-operative Societies will be seriously affected through blocking their own funds.

(c) Commission amounts need to be released by Tribal Development Corporation intermitantly by suitable instalments to Adivasi Co-operative Societies.

(d) Adequate material in the form of gunny-bags, tar-paulins, weighments etc. need to be provided to Adivasi Co-operatives in time. Giving bags must be a good quality.

(e) Tribal Development Corporation may take up a small survey to study to revise the percentage of shortages allowed.

(f) The campaign to construct the godown of Adivasi Co-operative Societies must be speeded up.

(g) The efficiency of the staff of purchases centres should be increased.

(h) More attention need to be provided by Tribal Development Corporation in solving difficulties of transportation and storage.

(i) The review of the difficulties of the Tribal Development Corporation to lift procured commodities timely may be taken. These difficulties had fuel to the fire of the problem of storage ultimately posing handicaps in settlement of accounts, which is injurious to mutual relations.

Similarly consumption finance scheme of Government has been introduced for the first time in 1978 through the Agency of Tribal Development Corporation and sub-agency of Adivasi Co-operative Societies loan of Rs. 1.76 crores to 1,59,733 tribal members was sanctioned and these members

included landless members, defaulting members and non-defaulting members. Food grains, edible oil, chilly powder, cloth etc. were distributed. Distribution started a little late in July 1978 and ended by the end of September or October 1978 in some places. The total coverage of tribal members is 1,59,733 out of total tribal members of 1,99,372 tribal members which is 80 per cent. This coverage is satisfying on the whole the total expenditure out of Rs. 3 crores of the revolving fund comes to 59 per cent. This is also a significant performance. Among the beneficiaries 45 per cent are landless members. The scheme has covered them as well as small holders as expected.

The recovery of the loan is linked with marketing in case of agricultural members and with work projects for landless members, the recovery position is not satisfactory by the end of March 1979. As against the visualised 100 per cent recovery upto February 1979, there is 13 per cent recovery upto March 1979. The Managers opined that the scheme was well-liked by the tribals and it should be continued. But they see that distribution should start rather earlier in the middle of June to the middle of July. Distribution centres should be reviewed and more convenient centres should be located. They also feel that balance of stock after distribution should be lifted by Tribal Development Corporation promptly and that commission amounts should be given to these societies in 2 instalments, first instalment immediately after disbursement.

III. ACTIVITIES OF ADIVASI CO-OPERATIVE SOCIETIES

The survey of sample societies show that societies have on the whole started 3 activities viz., kirana shop,

cloth shop and ration shop. As regards turnover the ration shop of 7 sample Adivasi Co-operative Societies give an average of Rs. 0.5 lakh each. The turnover for kirana shop is Rs. 45,000 on an average. It is Rs. 89,000 on an average for cloth. Total of 388 ration, kirana and cloth shops have been opened by 258 Adivasi Co-operative Societies. It means some have not developed more than one activity. In fact they are expected to achieve a trading turnover of Rs. 5 lakhs each per annum it means they have not attained this target in order to meet the estimated management expenses of Rs. 90,300 per year. They are facing problems of transport and problem of inadequacy of capital to develop these activities. They also want these consumer goods at reasonable rates through some middle level agency.

It has been suggested that some suitable middle level organisation may be set up by Government to supply all the required commodities by Adivasi Co-operative Societies to maintain and develop these activities and that Tribal Development Corporation may be thought of in this respect. Co-operative Department may be given adequate funds to be sanctioned as working capital to Adivasi Co-operative Societies. Government may consider the proposal of year marking some quota at the production centres of some essentially items for Adivasi Co-operative Societies. Dairy Development and Husbandry Departments need to come out with more imagination and understanding to see that Adivasi Co-operative Societies develop suitable activities in the interest of tribal people. Adivasi Co-operative Societies should be given work projects on contract basis and on priority basis.

After the interview of few members of Adivasi Co-operative Societies it

has been known that they have well-comed this organisation for them and they are confident about its adequate potential to come to the rescue sufficient and in time in place of the old exploitative agencies. Their fears are justified so long as the activities of the Adivasi Co-operative Societies are not all pervading. Many of their needs including consumption finance, medium term loans and long term loans are still not adequately attended. It is observed that they have to go to traders and moneylenders in order to meet their remaining consumption and other requirements. The traditional exploitative agencies have changed the nature of their practices.

The position of the Adivasi Co-operative Societies cannot be evaluated at present because it would be premature. Even then the survey of sample societies show that it is not satisfactory. It means that we have to make efforts to increase the economic viabilities of the societies. In the report relevant factors for the economic viability of these societies had been suggested. Similarly the strength and weakness of the Adivasi Co-operative Societies has been also discussed in detail in the report.

Impact of Co-operative Societies

Although it is premature to try to find out the impact of Adivasi Co-operative Societies, we may try to find it out proportionately for two years. We can definitely say that Adivasi Co-operative Societies are the right type of bottom level Co-operative organisation evolved to remove the traditional exploitation of the weaker sections in the tribal area and that they are proceeding on right lines. The weaker sections have begun to realise the importance of these organisations. The Adivasi Co-operative Societies are seen to have taken a posture be-

Since 1976, 258 Adivasi Co-operative Societies have been organised in 13 districts of Maharashtra State. 1,96,143 72% were tribal members of these Societies. These societies have started 243 branches and are running 388 Ration, Kirana and cloth shops. Their turnover for 1977-78 was Rs. 58 lakhs.

The Tribal Research and Training Institute completed the study of these societies in the year 1979. This paper is based on this report, which deals with various aspects of these societies.

fore the traditional exploitators that they have been put up to deter them from exploiting the tribals and the others. The members are now aware of the fact that their Adivasi Co-operative Societies have greater potentiality to give them more and much in time. At the same time the tribals are much less sure of the efficacy of these organisations to show benevolence adequately and continuously. Their opponents in the form of traditional exploiters are not seen effectively deferred by the existence and activities of Adivasi Co-operative Societies. People at large and members of Adivasi Co-operative Societies still depend on the traditional exploitative sector for much of the fulfilment of their needs of productive purposes and agricultural needs of seeds, fertilizers, tools, equipments, etc. On the contrary the non-tribals have begun to feel alienated from these organisations because they have a felt impression that Adivasi Co-operative Societies are a creation for the welfare of tribal people and not for the non-tribals.

★ ★

Tribal Sub-Plan Area in Maharashtra

M. B. SURANA

Research Officer, Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

What is Tribal Sub-Plan ?

In the last two decades, Government and Developmental agencies in India have tried their best for the uplift of the weaker sections and development of the backward areas by executing different developmental plans. But there was no appreciable effect on the weaker sections of societies like Adivasis due to the peculiar geographical situation of the area, where they reside and their varied economic and social problems. So it was decided by Government of India to chalk out a separate Sub-Plan for their development. This separate plan is known as Tribal Areas Sub-Plan.

Objectives of the Sub-Plan

The long term broader objectives of the Sub-Plan are :—

(i) To narrow the gap between the levels of development of tribals and other areas, and

(ii) To improve the quality of life of the tribal communities.

Among the immediate objectives the following are important :—

(i) Elimination of exploitation in all forms,

(ii) Speeding up the processes for social and economic development, and

(iii) Building up inner strength of the people and improving their organisational capabilities.

On similar objectives and guidelines given by Government of India, Maharashtra State has formulated a Tribal Areas Sub-Plan. The first step for formulating the Sub-Plan was to demarcate tribal areas.

Criteria for demarcation of Sub-Plan Area

The following criteria were adopted for demarcation of Tribal Sub-Plan Area in Maharashtra State :—

- (1) All Scheduled Areas,
- (2) All Tribal Development Blocks,
- (3) All tahsils having 50 per cent or more tribal concentration,
- (4) Villages or areas which constitute as pockets in the above mentioned areas or which are contiguous to such areas and which together have a predominantly tribal population and/or the inclusion of which in the Tribal Sub-Plan Area is administratively expedient.

The tribal areas in the State is mostly concentrated on the border areas of State especially west-north, north-east and east.

Areas of Tribals

The tribals in high concentration are found in 13 districts viz., (1) Thane, (2) Nashik, (3) Dhule, (4) Pune, (5) Ahmadnagar, (6) Jalgaon, (7) Kulaba in Western Maharashtra, (8) parts of Kinwat taluka in Nanded,

(9) Amravati, (10) Nagpur, (11) Bhandara, (12) Yavatmal and (13) Chandrapur districts in Vidarbha region. It is found that no full district falls under Tribal Sub-Plan but some talukas are covered in full, the details of which are given below :—

Talukas with full coverage

- (i) (1) Dahanu, (2) Talasari, (3) Jawhar, (4) Mokhada, (5) Wada, and (6) Shahapur from Thane district.
- (ii) (1) Peint, (2) Surgana, and (3) Kalwan from Nashik district.
- (iii) (1) Akrani, (2) Akkalkuwa, (3) Nawapur, and (4) Taloda in Dhule district.
- (iv) Melghat from Amravati district.
- (v) Sironcha from Chandrapur district.

The remaining areas demarcated for Sub-Plan are the parts of the tahsils.

In all 5,028 villages from 38 tahsils of 10 districts with a total population of 28·15 lakhs and tribal population of 18·23 lakhs have been included in the Tribal Sub-Plan area of the State. In addition to rural areas mentioned above, 14 towns with a total population of 1·81 lakhs and tribal population of 0·24 lakhs are included in Tribal Sub-Plan Area of Maharashtra State. The whole coverage of the area is given herewith.

Contd. from page No. 16]

relevance to socio-economic status due to poor productivity. Amongst the tribals in the area, 57% Katkaris were landless. It has also been found that most of the tribals spend more than 25% of their income on liquor.

This summary of the survey findings pose certain basic issues:—

(1) We presume that formal education system would act as an agency of social change.

(2) We presume that education as we mean by it is a desired goal in all human groups.

The tribals have no reason to share our views on formal education setup. As one tribal leader put it, investment in education for the urban middle class is useful investment in child since the urban people do not own any land. However, according to him, for a person owning land, too much education would result into alienating his children from the land and would be of no use. He, therefore, recommended education only upto VIIth standard for the tribals.

Some more surveys which would bring out in depth the values of tribals towards formal and informal education would be useful for framing educational policies. It is most essential to know about the aspirations of tribals about life.

★ ★

(A) Coverage of Sub-Plan (Total and Tribal Population)

District	Tahsil	Total No. of villages	Tribal Sub-Plan Area			
			No. of villages	Population in (lakhs)		
1	2	3	4	Total	Tribal	
				5	6	
<i>Tribal Sub-Plan Area</i>		..	7,375	5,028	28.15	18.23
1. Thane	1. Dahanu ..	127	127	1.70	1.19	
	2. Talasari ..	27	27	0.53	0.47	
	3. Mokhada ..	69	69	0.54	0.50	
	4. Jawhar ..	113	113	0.90	0.84	
	5. Shahapur ..	202	202	1.35	0.45	
	6. Wada ..	165	165	0.76	0.39	
	7. Palghar ..	190	140	1.13	0.61	
	8. Bassein ..	83	45	0.42	0.21	
	9. Bhivandi ..	202	61	0.28	0.14	
	10. Murbad ..	173	77	0.42	0.15	
	Total ..	1,351	1,026	8.03	4.95	
2. Nashik	11. Peint ..	143	143	0.82	0.78	
	12. Surgana ..	156	156	0.70	0.67	
	13. Kalwan ..	154	154	1.24	0.60	
	14. Dindori ..	120	103	1.05	0.59	
	15. Igatpuri ..	124	85	0.70	0.43	
	16. Nashik ..	127	63	0.46	0.28	
	17. Baglan ..	152	57	0.41	0.29	
	Total ..	976	761	5.38	3.64	
3. Dhule	18. Nawapur ..	93	93	1.16	1.10	
	19. Taloda ..	83	83	0.53	0.40	
	20. Akkalkuwa ..	172	172	0.79	0.67	
	21. Akrani ..	156	156	0.46	0.43	
	22. Sakri ..	155	77	1.18	0.78	
	23. Nandurbar ..	127	75	0.76	0.52	
	24. Shahada ..	179	140	1.22	0.68	
	25. Shirpur ..	137	61	0.49	0.28	
	Total ..	1,102	857	6.59	4.86	

District	Tahsil	Total No. of villages	Tribal Sub Plan Area		
			No. of villages	Population in (lakhs)	
				Total	Tribal
1	2	3	4	5	6
4. Jalgaon	26. Chopda ..	114	17	0.06	0.05
	27. Yawal ..	87	5	0.01	0.01
	28. Raver ..	113	9	0.02	0.02
	Total ..	314	31	0.09	0.08
5. Ahmad-nagar.	29. Akola ..	153	93	0.73	0.57
	Total ..	153	93	0.73	0.57
6. Pune	30. Ambegaon ..	100	56	0.35	0.25
	31. Junnar ..	141	63	0.39	0.26
	Total ..	241	119	0.74	0.51
7. Nanded	32. Kinwat ..	205	118	0.82	0.27
	Total ..	205	118	0.82	0.27
8. Amravati.	33. Melghat ..	335	335	1.05	0.79
	Total ..	335	335	1.05	0.79
9. Yavatmal.	34. Wani ..	391	129	0.39	0.24
	35. Kelapur ..	401	156	0.79	0.42
	Total ..	792	285	1.18	0.66
10. Chandrapur.	36. Sironcha ..	650	650	1.41	0.74
	37. Gadchiroli ..	949	579	1.47	0.90
	38. Rajura ..	276	174	0.66	0.26
	Total ..	1,875	1,403	3.54	1.90

B. Additional Tribal Sub-Plan Area

Tahasil	Villages	Population (in lakhs)	
		Total Tribal	
1	2	3	4

Chandrapur District

Chandrapur ..	83
Brahmapur ..	182
Warora ..	230

Total .. 555 2.07 1.00

Bhandara District

Gondia ..	54
Sakoli ..	228

Total .. 282 1.36 0.66

Nagpur District

Ramtek ..	97	0.40	0.20
-----------	----	------	------

एक सबल भारतीय जाति तथा सबल भारतीय राष्ट्र के लिये उसके प्रत्येक अंग का सबल होना आवश्यक है। आदिवासीयों का विशाल जन-समूह हमारी जाति तथा राष्ट्र का एक बड़ा अंग है। कोई जाति तथा राष्ट्र तभी सबल होता है जब उसके सब अंग आवश्यक विभिन्नताओं के रहते हुए भी एक सामान्य आकांक्षा तथा निष्ठा से अनुप्राणित हो। हमें उनको गरिबी तथा अशिक्षा के गढ़े से निकालकर अच्छे जीवन की उंची भूमि पर लाना है। ताकि हमारे आदिवासी भाई हमारे सामान्य आकांक्षा तथा निष्ठा में सम्मिलित हो सकें।

डॉ. श्रीकृष्ण सिन्हा

भूतपूर्व मुख्य मंत्री, विहार राज्य

आदिवासीयों की अपनी संस्कृति है। इसके अतिरिक्त नृत्य आदि की कला का प्रदर्शन होता है तो हमको गर्व होता है कि हमारे देश में यह इतनी पुरानी चीज है उसको सुरक्षित रखना है। आज के आदिवासी चाहे कितने ही गरीब हैं पर उनके एक मनोबल है। उनकी एक संस्कृति है। उनको उठाने में इन बातों का विशेष ध्यान रखा जाय कि उनके सुधार में अपने बल और संस्कृति को न छोड़ बैठे।

गोविंद वल्लभ पंत

हमें देखना है कि भारत के आदिवासी मैदान के लोगों से आगे बढ़ें। क्योंकि व अगर पीछे रहेंगे तो हमारे बच्चे पीछे रहेंगे, हमारा देश पीछे रहेगा। जिस घर में आदमी बीमार होता है उस घर के लोग परेशान रहते हैं। आदिवासीयों की ताकत कम नहीं है। बुद्धि की भी उनमें कमी नहीं है। पर उनको मौका नहीं मिला है। ब्रह्म मौका हमें उनको देना है। सामाजिक क्षेत्र में, राजनीतिक क्षेत्र में तथा आर्थिक क्षेत्र में हमें आदिवासीयों को एक मौका देना है जिससे वे हमारे साथ-साथ आगे बढ़ें। प्रेम और मुहब्बत की दुनिया में रुपये-पैसे का हिसाब नहीं होता। हमको उन्हें अवसर देना है जिससे उनका बल बढ़े और अपनी ताकत और शक्ति पर भारत के उत्थान में वह योग दे सकें। यहाँ आपके बच्चों में आपकी और हमारी ओर से यह विश्वास दिलाने आया है। भारतीय जनता उनकी ओर इस प्रकार देख रही है जिस प्रकार माता अपने बच्चों की ओर देखती है। भारत की जनता चैन से जब ही सोयगी जब आदिवासी उन्नति के तट पर खड़े हुए होंगे।

यू. एन. देबर

B. Coverage of Urban Areas under Tribal Sub-Plan

Serial Number	District	Tahsil	Name of Town	Population (in lakhs)	
				Total	Tribal
1	2	3	4	5	6
1	Thane	1. Dahanu	1. Dahanu	0.10	0.02
			2. Kalyan	0.07	0.01
		2. Jawhar	3. Jawhar	0.06	0.02
			4. Shahapur	0.08
2	Nasik	5. Dindori	6. Wani	0.07	0.02
			7. Igatpuri	0.17	0.01
		7. Nashik	8. Trimbak	0.05	0.01
			3	Dhule	8. Nawapur
9. Taloda	0.17	0.05			
4	Nanded	10. Nandurbar	11. Nandurbar	0.54	0.03
			11. Kinwat	0.11
5	Amravati	12. Melghat	12. Kinwat	0.11
			13. Chikhalda	0.02
6	Yavatmal	13. Kelapur	14. Pandhar-Kawada.	0.14	0.01
			Total	1.81	0.24

Government of Maharashtra felt that by adopting the criterias suggested by Government of India for demarcation of Sub-Plan, a large and most important tribal tract remained uncovered from the Vidarbha Region, though having tribal concentration near about 50 per cent and which are contigeous to existing Tribal Sub-Plan Area.

This programme is wholly sponsored by State and no financial assistance for this plan is received from Government of India.

Therefore Government of Maharashtra has decided to include this tribal tract in State's own programme called Additional Sub-Plan Area.

Coverage of the Additional Tribal Sub-Plan Area

District 1	Coverage of A.T.S.P. Area		No. of villages covered 3
	Tahsil 2		
1. Nasik	Baglan	.. 3
2. Dhule	Shirpur	.. 9
3. Ahmadnagar	Akola	.. 13
4. Pune	Khed	.. 21
5. Nanded	Kinwat	.. 15
6. Nagpur	Ramtek	.. 97
7. Bhandara	Gondia	.. 54
8. Yavatmal	Sakoli	.. 228
	..	Wani	.. 16
	..	Yavatmal	.. 132
	..	Pusad	.. 41
9. Chandrapur	Gadchiroli	.. 164
	..	Rajura	.. 7
	..	Chandrapur	.. 83
	..	Brahmapuri	.. 182
	..	Warora	.. 290
10. Kulaba	Karjat	.. 43
Total ..			1,398

What is Integrated Tribal Development Project

The Sub-Plan Area of Maharashtra State is further divided into number of viable project areas. It is delineated after taking into account the physical features the level of development of different tribal communities and the natural resources of the area. This project

area will be the operational level for the purposes of planning and execution. At present there are 15 I.T.D.Ps. in Sub-Plan Area of Maharashtra State and 4 I.T.D.Ps. in Additional Sub-Plan Area. The details of I.T.D.Ps. with coverage, total and tribal population is given below :-

Integrated Tribal Development Projects

Project No.	District	Tahsil	Villages	Population estimated		
				Total	Tribal	
1	2	3	4	5	6	
<i>Macro I</i>						
I	Thane	.. 1.	Dahanu ..	127	1.70	1.19
		.. 2.	Talasari ..	27	0.53	0.47
		.. 3.	Mokhada ..	69	0.54	0.50
		.. 4.	Jawhar ..	113	0.90	0.84
		.. 5.	Wada ..	165	0.76	0.39
Total ..			501	4.43	3.39	

देश का शिक्षित वर्ग और भारत सरकार इस बात को स्वीकार कर चुकी है कि पिछड़े हुए वर्गों विशेषकर आदिम जातियों की स्थिति में सुधार करना हमारा राष्ट्रीय कर्तव्य है। इस उद्देश्य की प्राप्ति के लिये काफी प्रयत्न किया जा रहा है, किन्तु जब तक दुसरे उन्नत वर्गों की तरह हमारे आदिवासी भाइयों की शिक्षा, आर्थिक स्थिति और रहन-सहन के स्तर में काफी सुधार नहीं हो जाता हमे अपने प्रयत्न बराबर जारी रखने चाहिये।

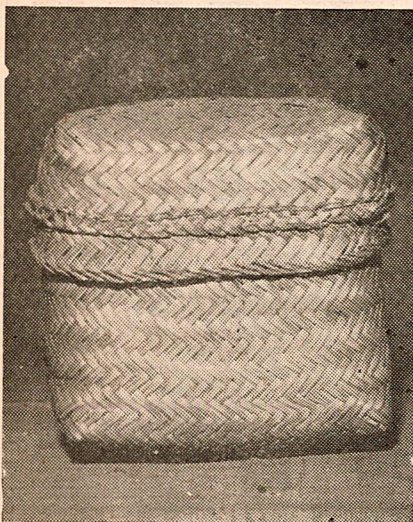
डॉ. राजेंद्र प्रसाद

आदिवासी हस्तकला

आदिवासी जीवनसं पूर्णतः निसर्गसाक्षि-ध्यात संपन्न होत असल्याने त्यांच्या हस्तकलेवर निसर्ग व जंगलातील वस्तु, प्राणी व नैसर्गिक कल्पना यांची पकड पहावयास मिळते. कोणतीही कलाकृति ही मुख्यतः त्यांच्या उपयोगासाठीच जरी असली तरी वस्तुशी संबंध फक्त 'उपभोग्य' न राहाता आत्मिय असतो. आदिवासी कलेचे अनेक पैलू आहेत. वस्तुतील गुणांचा जास्तीत जास्त श्रेयस्कर उपयोग करून स्वतःच्या कल्पनांना मुक्त स्वरूप आदिवासी कलाकार देत असल्याने निर्माण होणाऱ्या वस्तु, चित्र अगर इतर कलाकृतींच्या माध्यमातून आदिवासी कलाकार प्रगल्भ विचार प्रगटकरीत असतो. या साऱ्या वस्तुंवर नजर टाकल्यास त्यातून निर्माण झालेले कसबत्या साठीच केलेली तपश्चर्या बाहेरच्या माणसाला थक्क करून सोडते. पुणे येथील आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या आदिवासी संग्रहालयात आदिवासी हस्तकलेची विविध अंगे जतन केलेली आहेत. त्या वस्तुसंबंधाने या लेखात चर्चा केली आहे.

Madiya Gond Girl : *In ceremonial dress ready for dancing.*

Viyya : *Bamboo Basket used by the Gonds of Chandrapur district.*

Project Number	District	Tahsil	Villages	Population (estimated)		
				Total	Tribal	
1	2	3	4	5	6	
II	Thane	..	1. Shahapur	.. 202	1.35	0.45
			2. Palghar	.. 140	1.13	0.61
			3. Bassein	.. 45	0.42	0.21
			4. Bhivandi	.. 61	0.28	0.14
			5. Murbad	.. 77	0.42	0.15
			Total	.. 525	3.60	1.56
III	Nashik	..	1. Surgana	.. 156	0.70	0.67
			2. Kalwan	.. 154	1.24	0.60
			3. Baglan	.. 57	0.41	0.29
			Total	.. 367	2.35	1.56
IV	Nashik	..	1. Peint	.. 143	0.82	0.78
			2. Dindori	.. 103	1.05	0.59
			3. Igatpuri	.. 85	0.70	0.43
			4. Nashik	.. 63	0.46	0.28
			Total	.. 394	3.03	2.08
V	Dhule	..	1. Taloda	.. 83	0.53	0.40
			2. Akkalkuwa	.. 172	0.79	0.67
			3. Akrani	.. 156	0.46	0.43
			Total	.. 411	1.78	1.50
VI	Dhule	..	1. Nawapur	.. 93	1.16	1.10
			2. Sakri	.. 77	1.18	0.78
			3. Nandurbar	.. 75	0.76	0.52
			4. Shahada	.. 140	1.22	0.68
			5. Shirpur	.. 61	0.49	0.28
			Total	.. 446	4.81	3.36

Serial No.	District	Tahsil	villages	Population (lakhs)			
				Total	Tribal		
1	2	3	4	5	6		
VII	Jalgaon	..	1. Chopda	..	17	0.06	0.05
			2. Yawal	..	5	0.01	0.01
			3. Rawer	..	9	0.02	0.02
			Total	..	31	0.09	0.08
VIII	Ahmednagar	..	1. Akola	..	93	0.73	0.57
			Total	..	93	0.73	0.57
IX	Pune	..	1. Ambegaon	..	56	0.35	0.25
			2. Junnar	..	63	0.39	0.26
			Total	..	119	0.74	0.51
<i>Macro-II</i>							
X	Amravati	..	1. Melghat	..	335	1.05	0.79
XI	Yavatmal	..	2. Wani	..	129	0.39	0.24
			3. Kelapur	..	156	0.79	0.42
			Total	..	285	1.18	0.66
XII	Chandrapur	..	1. Sironcha	..	650	1.41	0.74
XIII	Chandrapur	..	1. Gadchiroli	..	579	1.47	0.90
XIV	Chandrapur	..	1. Rajura	..	174	0.66	0.26
XV	Nanded	..	1. Kinwat	..	118	0.82	0.27
			Total	..	5,028	28.15	18.23

TRIBAL SUB-PLAN AREA IN MAHARASHTRA

In the last two decades, Government and developmental agencies in India have tried their best for the uplift of the weaker sections and development of the backward area by executing different developmental plans. But there was no appreciable effect on the weaker sections of society. The Government of India decided to chalk out a separate Sub-Plan for their development. This separate plan is known as Tribal Areas Sub-Plan. On the similar objectives and guidelines, given by Government of India, Maharashtra State has formulated a Tribal Areas Sub-Plan. The present paper deals with the criteria for demarcation of Sub-Plan, coverage of Sub-Plan Area, coverage of the Additional Sub-Plan Area had Integrated Tribal Development Projects in Maharashtra State.

We must devise measures for the improvement of the scheduled castes and scheduled tribes so that they acquire the same status economically and educationally in our society.

Dr. S. Radhakrishnan

Applicability of Marxian Analysis to conditions of tribal population in India

A. D. PURANIK

Reader in Economics, V. M. I. C. Management, Pune

PART I : (i) *The assumptions and conclusions of Marxian analysis of economic condition.*—Karl Marx wanted to provide "A socialist critique of the capitalist mode of production". It is a well-known fact that he wanted to throw light on the exact nature of economic exploitation that takes place in capitalist society. He also wanted to demonstrate how a capitalist society would be replaced by a socialist type of society. Without going into the details of Marxian analysis and the validity or the invalidity of his theories, one can make the statement to the effect that he was successful in identifying and describing the mechanism of exploitation that prevails in capitalist society.

Exploitation means that X pays less to Y than what Y deserves due to property relations in society. In the light of this meaning of exploitation we have to consider the unique features of his analysis. Some economists, for instance, attributed this fact of exploitation to the wickedness of the exploiters. Many solutions of utopian and reformist nature were formulated with a view to enable the exploited to adjust themselves to the adverse conditions which resulted from exploitation caused by the wickedness of the exploiters. These attempts according to Karl Marx would

never be successful in helping the exploited because the solutions were not based on proper understanding of the exact source of exploitation.

It is against this background that we have to consider his analysis of economic exploitation in capitalist society. According to him payments made to the workers were controlled by the law of values operating in a competitive market where normal exchange was a transfer of equivalents. It means in other terms, that workers were paid by the capitalists the wages which were sufficient for them to replenish the physical energy that was lost during their work in the factory. They were kept fit work in the factory. Marx always held a view that this payment to the workers were never based on the wickedness or cheating of the capitalist. The value of the total production was much more than the value of the payments made to the workers. This excess was known as surplus. This surplus was grabbed by the capitalist by virtue of his ownership of the means of production. If we consider his broad outline of the mechanism of exploitation, it will be seen that it is relevant in the context of free competition and the monetization of economic transactions.

The Marxian analysis also has focussed attention on the status of the workers. In the modern context workers sell their "Labour-power" only. In other words, a worker has got a commodity with him in the form of the "Labour power" for sale in the market. This is a unique situation of great importance credited only in the capitalist society. This is a form of exploitation created because the workers are deprived of ownership of the means of production. They have only labour power to sell with them.

This form of exploitation is relevant only for understanding a situation in a capitalist society wherein free competition and unorganised labour are two important elements. If we consider a situation outside the framework of capitalist institutions and try to understand how exploitation takes place, then, we will have to consider the problem on slightly different lines. In this case also some clue is provided by Karl Marx. For instance, he makes a comparison of relationship between the master and the slave or lord and serf with the relationship between the capitalist and the worker. His point in this connection is that in the context of the relationship between the master and slave or lord and serf, there is nothing like surplus value. There is always a surplus product. The surplus product means, the product over and above, the subsistence of their labourers, by virtue of law and custom. As the monetary value of labour is not used on a large scale in this society and as the law of value based on commodity relationship does not operate surplus value does not emerge. There is instead a physical taking over the surplus product over and above the subsistence of their labourers.

PART II : (ii) *Analytical description of economic conditions of the tribals in our country.*—So far as the tribals in India are concerned there is no perfect equivalence between the farmers depending on the landlord and other feudal-cum-traders in our economic system. However, all the tribals are virtually dependent on the feudal-cum-trading class which amasses huge wealth by exploiting them by procuring all the things of the forest and agriculture which have acquired economic importance in the market. This dependence is the source of exploitation of the tribals. Exploitation is possible because the tribals are virtually not in a position to make use of forest wealth and cultivable land for their benefit. It is because of this peculiarity that the economic conditions of the tribals will have to be analysed.

The tribal economy can be analysed by considering three economic situations :—

1. Totally isolated tribal life.
2. Partially isolated tribal life,
3. Tribal life largely free from the conditions of isolation.

From the economic point of view all these three situations can be analysed by ascertaining the extent of monetization and commercialisation of their economic activities. So far as the first situation is concerned, it is a situation which is completely outside the orbit of money and commercial economy barring some few pockets in India. This type of situation no longer prevails, but in this situation we really would get a picture of some few people having virtual control over the life of tribals and their production. So far as the third situation is concerned, we can include that these tribals work as wage-workers in urban areas. The percentage of the tribals in these two situations is extremely small in

relation to the total number of tribals operating in the conditions of partial isolation from the fully monetised and commercialised economy.

With the advent of the British regime and the introduction of commercial and capitalistic elements into our economy, all sectors of our economic life have been exposed partially or fully to the influences of market economy based on the institution of private property in the means of production.

As far as labour force, dependent on the privately owned mills and factories is concerned, there is a great scope for applying the Marxian analysis of exploitation to their conditions. We have weak organisations of labour and the state which basically supports institution of the private property in the means of production. In the days to come strong trade unions may emerge and prevent the capitalist from exploiting labour force in a very crude manner. In other words, the 19th century model of economic exploitation may disappear but it does not mean that the fact of exploitation would disappear. It may assume more refined forms. The relevance of Marxian analysis would remain because of the commitment of the state to protection of the institution of the private property in the means of production. It would largely remain undisturbed. This point also is of relevance for understanding the nature of exploitation of the tribals. In addition to this particular fact, we should also consider following special peculiarities of the tribal life :—

1. Most of the tribals are unorganised in the modern sense of the term.
2. There is no effective leadership from within and hence their grie-

This paper is divided into four parts.

(i) The assumptions and conclusions of Marxian analysis of economic exploitation.

(ii) Analytical description of economic conditions of the tribals in our country.

(iii) The assessment of the usefulness of Marxian analysis to put the conditions of tribals in proper perspective for finding out satisfactory solutions to their problems.

(iv) Comments on the approach adopted by Communists to the tribal problems.

vances and problems largely remained improperly articulated.

3. 75 per cent of the tribals are illiterate and uneducated.

4. All the tribals operating in the first two situations have a common source of livelihood. They hand over the forest products and agricultural produce to the exploiters at an extremely low price.

5. The exploiters enter into barter and semi barter agreements with the tribals. The translation of the product in money-value is never done. There is no adequate information available to assess the extent of economic exploitation of the tribals.

6. The moneylending operations in tribal areas are not routine operations. Money is lent mainly for consumption purposes. As the tribals have at the subsistence level and as there are no proper opportunities of employment for them, they naturally get economically tied to the exploiters. If we take into account this particular fact and try to relate it to the total value of production

created by them with the help of labour put in by them, then it will be possible to know the exact nature of exploitation of the tribals. However, this is never done. There is a tendency to analyse this situation only in terms of moneylending operations. As a result of it wrong focus is given to the formulation of the problems for the tribals. It is against this background that we must consider the Marxian analysis of exploitation.

PART III : *The assessment of the usefulness of Marxian analysis to put the conditions of tribals in proper perspective for finding out satisfactory solutions to their problems.*—Marxian analysis of exploitation mainly has focused its attention on the relationship between the capitalist and the workers. Another element in the analysis is that the state is treated as an instrument which supports the capitalist in their game of production through the medium of exploitation.

Naturally, a question would be posed with a view to know whether the conditions of tribals in our country would offer any scope for determining the usefulness of Marxian analysis. In order to arrive at a proper answer to this question, it is necessary to consider the social and economic character of our State. Following are some of the peculiarities to be taken into account.

(i) The state in India is no longer playing a crude role of protecting only the properted class, because of many social and political pressures and ideological influences. The state is always in the process of striking a balance between the haves and have nots.

(ii) Even though this becomes the process of balancing various requirements it is also a fact that political apparatus including the bureaucracy operating at micro level in the last

analysis cannot prevent deviation from the original objective of the tribal development schemes. In other words, the representative institution and representatives of the establishment create the situation of total exploitation of the tribals. In the Marxian analysis the exploitation of the workers conveys an impression that only the capitalists are the exploiters. However, in case of tribals it is the totality of exploitation that acquires importance. This totality of exploitation has got to be properly exposed. Hence, the Marxian analysis of exploitation has to be modified to cover a situation of total exploitation of the tribals. Some few points would clarify the exact meaning of this situation.

(1) The bureaucracy mainly operating at micro level does not show any concern for the life of the tribals. The grievances of the tribals are never handled to make the life of the tribals more comfortable. Lowest priority is given for their improvements in the total budget.

(2) There is a communication gap between the tribals and the bureaucracy so far as dissemination of information about the plan for tribal improvement is concerned.

(3) The social and political workers also do not care to undertake the responsibilities of involving the tribals into the development activities. The normal facilities that are to be extended to the tribals through the decentralised representative institutions controlled by social and political workers are always denied to them. There is vague realisation of this. But because of the peculiarities of the tribal life enumerated in Part II of the paper, the tribals cannot make their impact felt.

(4) The state has got very vague commitment to the weaker sections.

APPLICABILITY OF MARXIAN ANALYSIS TO CONDITIONS OF TRIBAL POPULATION

The paper deals with the assumptions and conclusions of Marxian analysis of economic exploitation, analytical description of economic conditions of the tribals in our country, the assessment of the usefulness of Marxian analysis to put the conditions of tribals in proper perspective for finding out satisfactory solutions to their problems and comments on the approach adopted by Communist Parties in relation to the tribal problems.

Those who enjoy facilities of the corporate life largely expect the state only to use the limited portion of the total resources for the weaker sections. The tacit assumption of this thinking is that the weaker sections including the tribals would remain quite if formal show of helping the weaker sections is staged on the political platform of our country.

All these peculiarities lead to the condition of exploitation of the tribals.

The Marxian analysis even though it gets modified in analysing the conditions of the tribals does not lose its validity. The concentration of the analysis on the fact of exploitation is indeed of great importance in giving perspective over the conditions.

PART IV : (iv) *Comments on the approach adopted by Communists towards tribal problems.*—Both these parties hold the view that

the Marxian analysis of exploitation is valid in the context of tribal economy also. The logical corollary of this approach is that there is no need to give any separate treatment to the problem of exploitation of tribals because the communist revolution would automatically remove all causes of economic exploitation from every sector of the economy. As the strategy of the communist movement aims at capturing the State power to end exploitation of man by man. The exploited workers, the exploited tribals, and the exploited farmers have one common cause in helping the Communist movement.

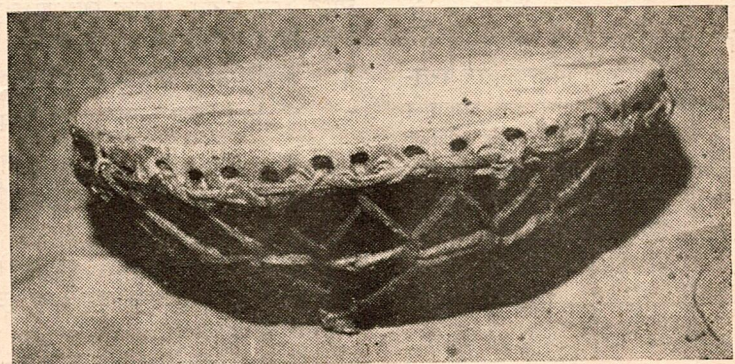
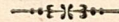
This is in sharp contrast to the approach adopted in the tribal sub-plan of different States. All these sub-plans are one on the point of economic exploitation. However, conceptually every tribal sub-plan is based on the assumption that by making a provision in the government budget and creating some institutional structure for tribals there would be economic improvement in their conditions. These tribal sub-plans in other words, are not based on the assumption of changing the character of the State power. As a result of it, the governments in every State are taking measures to remove economic exploitation in the tribal areas. So far as exploitation in the non-tribal areas are concerned, it is assumed that the organisation of the workers and employees in different organisations would take care of the problems. The state-level governments as well as the central level government are not committed to any particular strategy of ending exploitation. Hence, a policy of laissez faire in the non-tribal areas in relation to economic exploitation and a policy of ending exploitation of tribals have inherent contradictions. The root cause of all the

failures is inadequate implementation of the measures for improving the economic conditions of the tribals. In largely leaves the behaviour of exploiters unchecked. This is the situation which brings out the validity of the Marxian

approach which says that exploitation from every sector of the economy has to go. There cannot be any partial approach towards the problems arising out of economic exploitation. ★ ★

Earthen Utencils : *Used by the Gond, Halba, Pardhan Tribes of Chandrapur district.*

Kundedu : *Musical Instrument of the Gonds, Chandrapur District*

आदिवासी भागातील विकास व शिक्षणाची दिशा

डॉ. गोविंद गारे

संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

आदिवासींचा आर्थिक विकास व्हावयाचा असेल तर त्यासंबंधीची त्यांची जाणीवही विकसित होणे अत्यावश्यक आहे. येथील सामाजिक परिस्थितीचे अपरिहार्य दडपण, आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमांवर येते. येथील माणसात सामाजिक जाण निर्माण व्हावयास हवी आहे आणि शिक्षण त्याकरिता अतिशय गरजेची बाब होऊन बसते. परंतु आजचे शिक्षण हे जीवनाशी फारकत झालेले आहे, फारकत करणारे आहे. ही फारकत टाळून जीवन-निष्ठा जगता येतात याचा साक्षात्कार घडविणाऱ्या शिक्षणाचा शोध घेतला पाहिजे.

आदिवासी विकास गटात बहुसंख्य वस्ती आदिवासींची आहे. शेकडा ९० ते ९५ टक्के लोकांना अक्षरओळखही नाही. गावोगावी शाळांच्या इमारती असूनही त्या बंद आहेत. अमाप दारिद्र्य आहे. उपासमार नित्याची आहे. फारसा रोजगार उपलब्ध नाही. लहान लहान शेती हेच उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. बहुदा शेती नुकसानीतच असते. शेतीकामाकरिता पैशांची गरज असते. ते सावकाराकडून कर्ज म्हणूनच घ्यावे लागतात. कर्ज फेडण्याची कुवत फारशी नसल्यामुळे कर्जही अगदी अल्प प्रमाणात मिळते. त्याचा व्याजाचा दर दरसाल दर शेकडा २०० ते ८०० रुपयांपर्यंत पडतो. १० रुपये कर्जाकरिता ४० ते ५० रुपये किमतीचे एक मण भात ३ महिन्यांनंतर परत-फेडीसाठी द्यावे लागते. एवढ्या व्याजाचे मुद्दल कधीही फिटत नाही. आणि येथील माणूस सदैव कर्जातच बुडालेला असतो. त्याच्या नशिबी गुलामगिरीचे जीवनच असते. त्याचा कर्जवाजारीपणा कमी व्हावा आणि उपासमार टळावी म्हणून त्याच्या शेतीत शास्त्रीय पद्धतीने अधिक उत्पादन काढण्यासाठी मार्गदर्शन करण्याची जरूरी आहे. आदिवासी भागात भातशेतीमध्ये पूर्वी येथे जेमतेम ३०० ते ४०० किलो एकरी भाताचे उत्पादन येत असे, त्या जागी एकरी १,००० किलो भात काढण्याचे प्रयोग यशस्वी झाले आहेत. परंतु या विभागात दारूचा प्रभाव भयावह आहे.

भविष्यकाळावद्दलची बेसुमार बेदरकारी आहे. या माणसांचा भविष्यकाळ हरवलेला आहे. त्यामुळे चांगले जीवन जगणे, बचत करणे वगैरे गोष्टी त्यांच्या समजुती पलिकडच्या आहेत. त्यामुळे हाती आलेला पैसा असा-तसाच खर्च केला जातो. त्यातच अंधरुढीचा पगडा जबरदस्त आहे. मूर्तिक व लग्न या दोन बाबींवर खर्च करायलाच हवा असे रुढीचे जण बंधनच आहे. या सर्व परिस्थितीत नुसते आर्थिक उत्पादन वाढून कार्यभाग होण्यासारखा नाही.

आदिवासींच्या समस्या

विचार आणि विश्लेषण

लेखक : डॉ. गोविंद गारे यांच्या
पुस्तकावरून, त्यांच्या सौजन्याने

येथला माणूस समजून घेऊन त्याची सामाजिक जाण वाढविणारं शिक्षण त्याला मिळणे आवश्यक आहे. स्वाभाविकच येथील कामाच्या अनुभवाच्या पार्श्वभूमीवर शिक्षणाने काय साध्य करायला हवे ह्याची रूपरेषा नजरेसमोर स्पष्ट होऊ लागते. येथील शिक्षणाचे किमान काय घडायला हवे :

१. औदासीन्य कमी करून कार्यप्रवृत्त करणे.
२. जीवनाबद्दलची आकांक्षा निर्माण करणे.
३. श्रम करून येथील माणूस स्वतःच्या पायावर उभा राहू शकतो, हा विश्वास निर्माण करणे.
४. उपयोगात न आणलेली अशी जी पडून राहिलेली श्रमशक्ती येथे आहे तिचा उपयोग करून भांडवलनिर्मिती करणे.
५. शिक्षण संपल्यावर शिक्षित माणूस ह्याच विभागात राहिल एवढा बदल त्याच्यात निर्माण करणे.

ही दोवळ उद्दिष्टे आहेत. त्यांचा जरा तपशिलात विचार करणे प्रस्तुत ठरेल.

औदासिन्य नष्ट करणे, कार्यप्रवृत्ती वाढविणे या दोन गोष्टी एकमेकांना पूरक अशाच आहेत. येथे एक जबरदस्त औदासिन्याचा थर समाज-जीवनावर साकळलेला आहे. वर्षानुवर्षांच्या पिढवणुकीतून व शोषणातून येथील माणसावर इतका काही औदासिन्याचा प्रभाव आहे की, त्यातून बाहेर येऊन कोणी काही करू शकेल हा विश्वासच जणू नष्ट झाला आहे. शेती हाच येथील प्रमुख धंदो किंवा उपजीविकेचे साधन; पण तीसुद्धा कशी तरी रखडतरखडत होत असते, कारण साधनांचा सदैव तुटवडा. त्यामुळे वर्षातून एकदा भाताचे अगरे अन्य धान्याचे पीक घेतले की, जमीन रिकामीच असते. दुसरे पीक घेण्याचा आदिवासी प्रयत्न करित नाहीत. त्याला लोकांचा प्रतिसाद मिळत नाही. उत्तम गव्हाचे पीक, उत्तम ज्वारी किंवा बाजरीचे पीक घेऊन त्यांच्याच शेतात प्रात्यक्षिक करून दाखविण्याची प्रयोगशाळा सुरू करण्याची खरोखर नितांत गरज आहे. पण माणूस हलत नाही.

आदिवासींची शेती सुधारण्याच्या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत काही अडचणी आहेत आणि त्या दूर करणे बरेच कठीण आहे. त्या अडचणी मानवनिर्मित किंवा मानवाशी संबंधित आहेत. ह्या विभागात शेतकऱ्याला भातशेती व कडधान्य करण्यापलीकडे फारसे ज्ञान नाही, सवय नाही. हे शेती करतात तर मग ज्वारी, गहू यांची शेती ते करतील ही आपण गृहीत धरलेली गोष्ट तितकीशी खरी नाही. येथे जी काही एक अधूरी, अपूर्ण अशी संस्कृती निर्माण झालेली आहे, त्यात भात-तांदळा अत्यंत जिवाळाचाच प्रवृत्त स्थान आहे. कोणीही कोठे बसलेले असले तर सहजपणे केरकचऱ्यांतून भाताचे दाणे निवडून काढतील. वेचणी करायला लागले तर भाताचे रोप उपटणार नाहीत. कणसरी म्हणजे भाताची लोंबी हातांत घेऊन शपथ घेतली तर त्या शपथला मोठा अर्थ प्राप्त होतो. भाताचा दाणा, भाताचे रोपटे यांना जीवनात, संस्कृतीत एक आगळेच स्थान प्राप्त झालेले आहे. माणसे

पावसाळ्यात भाताच्या लागवडीच्या वेळीच मनापासून काम करित असताना दिसतात. खायला धान्य कर्जाऊ आणलेले असते. त्यावेळी घरात धान्य आहे तेव्हा काम कशाला करावयाचे असे कोणी म्हणावयाचे ठरविले तर अशक्य नाही. पण आळशातला आळशी माणूससुद्धा भात लागवडीत गुंतलेला असतो. याचा अर्थ घरात खायला आहे म्हणून येथील सर्वसाधारण माणूस काय करित नाही असे आपण जे मानतो त्याला भातशेती हा अपवाद आहे. खरे म्हणजे भात पिकल्यावर त्याला भात १-२ महिनेच पुरेल हे माहित असते. त्यानं जर रबी लागवडीमध्ये ऑक्टोबर-नोव्हेंबर महिन्यांत उत्साहाने भाग घेतला तर त्याला काम मिळून त्याची उपासमार कमी होऊ शकेल. पण तो रबी लागवडीबाबत उदासीन असतो. ह्या उलट पावसाळ्यात जेमतेम २ महिने पुरेल एवढेच धान्य त्याने कर्जाऊ आणलेले असते. आणि तो भातशेतीची कामे उत्साहाने करतो. तेव्हा घरात खायला नाही म्हणजेच तो काम करतो एवढेच स्पष्टीकरण भातशेतीच्या संदर्भात अपुरे पडते. ही एक प्रकारची संस्कृतीच निर्माण झालेली आहे की, भातशेती हे दैवत आहे. भाताचे काम करावयाचेच. म्हणूनच पाऊस पडला की, मोक्यात गुरे होतात. शेतात भात आहे तोवर गावाचा एक अलिखित असा कायदा असतो. कोणीही गुरे सोडायची नाहीत. यातही भातशेतीला संरक्षण दिलेले आहे. भात ह्याभोवती आणखीही बरेच जीवनातील प्रसंग गुंतलेले आहेत. अक्षता वापरणे, खड्याच्या देवाची पूजा करणे, लग्नाचे चौक भरणे, गाव दिवाळीला घरोघरचे तांदूळ जमविणे, भगताने तांदूळ चाळणे वगैरे गोष्टी निगडित आहेत.

तेव्हा गव्हाची लागवड ऑक्टोबर-नोव्हेंबरला सुरू करण्यात ही माणसिक अडचण आहे. त्यावेळी भात कापणी पूर्ण होऊन उडवी रचलेली असतात. झोडणी न करता गहू लागवडीच्या कार्यक्रमाला जोरात लागायला हवे. पण त्यावेळी माणसे हे काम करण्याच्या मनःस्थितीत नसतात. तुम्ही बोलावलात तरी कामाला येणार नाहीत. तेव्हा दुसरे पिक काढण्याची गरज, विहिरीची गरज, नदीचे पाणी वापरावयाचे ही गरज वगैरे गोष्टी लहानपणापासून येथील अभ्यासक्रमात घालाव्या लागतील. येथील पुस्तके वेगळी लिहावी लागतील. त्यात हे लहान मुलांना नव्याने शिकवावे लागेल. नवे अभ्यासक्रम त्यासाठी तयार करावे लागतील. लहानपणापासूनच शिक्षणातून मुलांच्या मनावर संस्कार घडवून जीवनावद्दलचे औदासिन्य दूर कर-

ण्याचा मुद्दाम प्रयत्न करण्याची जरूरी आहे. तसेच कार्यप्रवृत्त करणारा अभ्यासक्रम आखावा लागणार आहे. त्यांना समजणारी भाषा बोलायला हवी. गवतातला ग त्यांना समजू शकेल. पण कमळातला क समजण कठीण आहे. समजत नाही. कमळ कधी पाहण्याची वेळच येत नाही. त्यांना कणसरीमधील क समजू शकतो. आणि एकूण भाषाच कणसरी, भाताच्या लोंबी भोवती गुंफलेली हवी. नवी पुस्तके लिहावी लागतील. वर्ग शेतावरच भरवावे लागतील. शिक्षणाचा एक वेगळाच प्रयोग करावा लागेल.

येथील दारिद्र्य कमी करावयाचे तर आपल्या अगदी सहज, सोप्या, सरळ वाटणाऱ्या गोष्टी करण्यावद्दल औदासिन्य आहे. नदीचे पाणी दुय्येडी भरून वाहत असते, तरी त्याचा उपयोग करून उत्पादनवाढ करण्याची प्रेरणाच लुप्त झालेली आहे. आमच्या काही कार्यकर्त्यांना हे औदासिन्य पाहून कमालीचा उद्वेग येतो. नैराश्य येते. त्यांना अगदी प्रामाणिकपणाने वाटते की, ह्या लोकांची मानसिक तयारी झाल्याशिवाय आर्थिक विकासाची कामे करूच नयेत. अशाच प्रसंगी एका कार्यकर्त्याला मी लिहिलेल्या पत्राचा संबंधित भाग खाली देत आहे :

एक गोष्ट आहे की, आदिवासी भागातील जमीन चांगली आहे, विपूल पाणी आहे. काही विहिरीचे, काही ओढ्यांचे, काही उपनद्यांचे, काही बारमाही नद्यांचे पाणी आणि जमीन यांचा पुरेपूर उपयोग करून येथील उत्पादन वाढविणे ही येथील शेतकऱ्यांची गरज आहे. धान्य उत्पादनवाढ करणे हे राष्ट्रीय कर्तव्य आहे. आज जी एक प्रकारची अनावस्था आर्थिक क्षेत्रात निर्माण झाली आहे तिचे मुख्य कारण ठरविलेल्या लक्ष्याप्रमाणे उत्पादन होत नाही हे आहे. कितीतरी कारखाने त्यांच्या उत्पादनक्षमतेपेक्षा कमी उत्पादन करित आहेत. शेतीमध्येही तसेच आहे. आणि खास करून तर येथील परिस्थितीत जमीन व पाणी तसेच फुकट जात आहे. ही चैन आपल्यासारख्या गरीब देशाला न परवडणारी आहे. जमिनीच्या उत्पादनाच्या दृष्टीने योग्य उपयोग न करणे किंवा नद्यांचे पाणी समुद्राला वाहून जाऊ देणे हा राष्ट्रद्रोह करण्याइतका गंभीर गुन्हा आहे. कदाचित गुन्हाच्या तीव्रतेबद्दल कोणाचे मतभेद होऊ शकतील पण तो गुन्हा न करता येण्यासारखा आहे.

गरीब देशाच्या ज्या प्रमुख समस्या असतात त्यांत अन्नधान्यपुरवठा ही प्रमुख गरज. भांडवल पुरवठा किंवा भांडवलनिर्मिती ही आणखी महत्त्वाची गरज असते. भांडवल कसे उभे करावयाचे ह्या आपल्यासारख्या गरीब

देशात? आपल्याजवळच्या साधनसामग्रीचा भांडवलनिर्मितीच्या दृष्टीने उपयोग करणे हा एक उपाय आहे, आणि आपल्याजवळ न वापरलेली, पडून राहिलेली अशी अयशक्ती आहे की, तिचा उपयोग आपल्याला भांडवलनिर्मितीसाठी करता येईल.

हे व असेच प्रश्न व समस्या ह्या विभागाच्या आहेत. ह्या सर्व समस्या व प्रश्न आर्थिक विकासाशी निगडित आहेत. बाहेरून कोणीतरी येऊन यथिणीची कांडी फिरवून चमत्कार करून हा विकास घडवू शकत नाही. तो येथील माणसाने स्वतःच्या हिमतीवर, आत्मविश्वासावर उभे राहून घडवून आणावयाचा आहे, आणि आज येथील माणूस तर कणा मोडल्यासारखा वाटतो आहे. तर मग हे घडवावे कसे?

त्याकरिता शिक्षणापासून सुरुवात करावी लागेल आणि येथील आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमाशी आश्रमशाळांचा संबंध व समन्वय सुरू करावा लागेल. आदिवासी विभागात ३००/४०० आश्रमशाळा आहेत. बरीच वर्षे त्या आहेत. परंतु, समाजजीवनावर परिणाम घडविण्याच्या दृष्टीने आणि आर्थिक व सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रभावी साधन बनण्याच्या दृष्टीने त्या फारशा प्रभावी झालेल्या नाहीत. या गोष्टीची दखल घेऊन येथील आश्रमशाळेचा अभ्यासक्रम व उपक्रमशीलता असावी ही आदिवासींची गरज आहे. वानपीदाखल एक-दोन गोष्टींचा उल्लेख करतो.

येथे भाताची रोपे करण्यासाठी जागा भाजून घेण्याचा रिवाज आहे. त्याला राब म्हणतात. ही राबाची जागा तयार करण्याकरिता वर्षभर माणसे शेण गोळा करित असतात. गुरे मोक्यात सोडलेली असतात. त्यांचे जे शेण शेतात किंवा माळरानावर पडलेले असेल ते टोपली दोन टोपली दिवसाभरात एक वाई गोळा करते. तिच्या मजुरीचा हिशोब करण्याचा प्रश्न नसतो. ते जाळण्यासाठी किंवा स्वतंत्र तऱ्हेने जाळण्यासाठी झाडांचा झाडोरा (टहाळ) तोडण्यात येतो. त्यामुळे जंगलातील झाडांचे फारच नुकसान होते. हिवाळ्यात पानझड होते. मोठाली टोपली डोक्यावर घेऊन सुकलेली पाने राबावर जाळण्यासाठी सकाळ-संध्याकाळ असंख्य माणसे हा उद्योग करित असतात. त्याऐवजी ह्या पाल्यापाचोळ्याचे कंपोस्ट खत करून ते वापरले तर जमिनीचा पोत सुधारण्याच्या दृष्टीने व उत्पादनक्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने किती तरी पटीने फलदाई होऊ शकेल. हे सर्व प्रात्यक्षिक शिक्षणातून मुलांपर्यंत व नंतर त्यांच्या शेतीपर्यंत पोहचविले पाहिजे.

[पान ३६ वर

नाशिक जिल्हा परिषदेच्या विनंतीस अनुसरून १९६५ सालात नासिक जिल्ह्यातील हरसूल आदिवासी विकास गटाची, गोंखले अर्थशास्त्र संस्थेतर्फे पाहणी करण्यात आली होती. पाहणीत आढळलेल्या आदिवासी जीवनाचा तपशील, विकास मार्गात असणारे अडथळे आणि त्यांचे निवारण करण्याकरिता लागणाऱ्या उपायांचा गोपवारा अहवाल रूपाने जिल्हा परिषदेस यापूर्वीच सादर करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत लेखात आदिवासी जीवनातील समस्यांचा उद्‌घाटो आणि त्यावरील उपायांबाबतचा निष्कर्ष संक्षिप्त रूपाने दिलेला आहे.

आदिवासींची पाहणी

आदिवासींचे जीवन त्यांच्या परिसराशी, तेथील भौगोलिक आणि प्रादेशिक वैशिष्ट्यांशी इतरांपेक्षा अधिक निगडित झालेले असते. या प्रादेशिक वैशिष्ट्यांमध्ये बदल घडवून आणल्याशिवाय, अगर त्यापासून निर्माण होणाऱ्या अडचणींचे निवारण केल्याशिवाय त्यांच्या जीवनात फरक दिसून येणार नाही. परंतु निसर्ग संपत्तीचा योग्य तो उपयोग, सुसंस्कृत समाजाच्या वाढत्या गरजा भागविण्याकरिता करावयाचा झाल्यास, तेथील रहिवाशांच्या म्हणजेच आदिवासींच्या जीवनावर थोडा तरी परिणाम झाल्याशिवाय रहाणार नाही. प्रादेशिक विकासामध्ये निसर्ग संपत्तीचा योग्य उपयोग हाही समाविष्ट आहे आणि याकरिता कच्च्या मालाचा पुरवठा सतत आणि कमी खर्चात होऊ शकेल अशा ठिकाणी कारखाने, दळणवळण आणि वाहतूकीची सोय आणि बाजारपेठ या गोष्टींची आवश्यकता असते. परंतु केवळ प्रादेशिक विकासावरच भर दिला तर त्याकरिता लागणारे वेगवेगळे या तऱ्हेचे कारागीर, कसबी व बिनकसबी मजूर हे बाहेरून म्हणजे आदिवासी व्यतिरिक्त इतर लोकांमधून येण्याची शक्यता जास्त असते. अशाने अप्रत्यक्षपणे तेथील आदिवासींची पिढवणूक आणखीन वाढण्याचा अगर त्यांची आर्थिक परिस्थिती आणखीनच खालावण्याचा धोका निर्माण होतो. म्हणून प्रादेशिक विकासातील समस्यांवर उपाय सुचवितांना शक्यतो तेथील आदिवासींमधून नवे नवे कारागीर निर्माण करावेत, विशिष्ट मजूर वर्ग त्यांच्यातूनच निर्माण व्हावा याची आवश्यकता सांगितली आहे. या उलट प्रादेशिक विकासाकडे पाठ फिरवून, तेथील आदिवासींना शिक्षण, नोकरी वगैरेबाबत शिष्यवृत्त्या आणि सवलती देण्याचे धोरण, कायम ठेवल्यास सुरक्षित आदिवासीला स्वतःच्या शिक्षणाचा फायदा करून घेण्यास शहराकडेच धाव घ्यावी लागते आणि अपरिहार्यपणे आपल्या इतर अशिक्षित आदिवासी

आदिवासींच्या जीवनातील काही समस्या

डॉ. माधव कुलकर्णी

प्रमुख, समाजशास्त्र व मानववंशशास्त्र विभाग, मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

बांधवांपासून तो वेगळा पडतो आणि त्यांचा डोंगराळ प्रदेश तसाच अविकसित राहतो. दळणवळणाच्या; अभावी आदिवासींचा प्रदेश इतर विकसित प्रदेशांपासून अलग राहिला तर आदिवासींच्या पिढ्या वर्षानुवर्षे निर्माण होतच राहतील आणि आदिवासींचा प्रश्न ही एक कायम बाब होवून बसेल. यावरून डोंगराळ प्रदेश आणि तेथील रहिवासी आदिवासी या दोघांचा विकास एकमेकांशी निगडित आहे हे दिसून येते. हरसूल आदिवासी विकास गटाची पाहणी मुख्यतः या दृष्टिकोनातून केलेली आहे.

पाहणीत आढळलेल्या आदिवासी जीवनाचा तपशील, विकास मार्गात असणारे अडथळे आणि त्यांचे निवारण करण्याकरिता लागणारे उपाय यासंबंधीची ही टिपणे मार्गदर्शक ठरतील.

हरसूल विकास

हरसूल विकास गटाचे एकूण क्षेत्र १७३.४८ चौ. मैल असून तेथील लोकसंख्या सुमारे ४० हजार आहे. ही लोकसंख्या एकूण ४९ गावात विखुरली गेलेली आहे. प्रत्येक गावास २ ते २५ पर्यंत वाड्या आहेत. म्हणजे एकूण लोकवस्ती २५० ते ३०० भरतील. विकास गटाचे मुख्य ठाणे असलेले हरसूल हे गाव गटाच्या एकूण प्रदेशाच्या पूर्व भागात मध्यभागी आहे. पश्चिम आणि नैऋत्य भागात गावे विरळ आहेत. सर्वच प्रदेश डोंगराळ असून जवळ जवळ निम्मे क्षेत्र (शेकडा ४७.६३) जंगलाखाली आहे. उरलेल्यापैकी लागवडीलायक क्षेत्र शेकडा ४२.६३ इतके आहे. पैकी पिकाखाली क्षेत्र शेकडा ३१.६ इतके आहे. मुख्य पिके भात, नागली, वरई व त्याखाली तूर, उडीद, कुळीथ व खुरासणी ही आहेत. एकूण लोकसंख्येपैकी जवळजवळ दोन तृतीयांश लोक कोकणी जमातीचे आहेत. दोन तृतीयांश वारली

आहेत आणि उरलेल्यांमध्ये महादेव कोळी, काथवड व ठाकूर जमातीचे लोक आहेत. कोकणी जमातीचे पुष्कळसे लोक जमीन मालक आहेत. अर्थात ते स्वतःच शेती करतात. वारली व इतर जमातींमध्ये शेतमजूर अधिक प्रमाणात आहेत. वारली लोकांच्या वस्त्या पश्चिम भागात जास्त आहेत. तिथे कोकणी सुद्धा थोड्या प्रमाणात आहेत. शेती हा मुख्य व्यवसाय असून शेतकरी व मजूर यांचे प्रमाण कमी अधिक ७ : ४ असे आहे. या प्रदेशाचा मूलभूत प्रश्न म्हणजे बाह्य जगाशी असलेली संपर्काचा अभाव होय. नाशिकहून हरसूलला जोडणारा ३२ मैलाचा एकच एक मुख्य रस्ता आहे. एस. टी. गाड्या दिवसातून जा-ये करतात. पैकी एक हरसूलहून पुढे ४ मैलावर असलेल्या ठाणा पाड्यापर्यंत जाते. हाच रस्ता पश्चिमेकडे ओझरपर्यंत जातो. ओझर हे गाव हरसूल गटाच्या (आणि जिल्ह्याच्या) पश्चिम सिमेवर आहे. हा एवढा एकच रस्ता वाहतूकीला खला आहे. अंतर्गत दळणवळणाकरिता रस्ते असे फार थोडे आहेत आणि जे आहेत ते सुस्थितीत नाहीत. मुख्य रस्त्यावर सुद्धा ७-८ ठिकाणी पावसाळ्यात पाणी येत असल्यामुळे दळणवळण बंद पडते. रस्ते चांगले नाहीत म्हणून बैलगाड्यासुद्धा फारशा दिसून येत नाहीत. ओझे बहूतेक डोक्यावरूनच वाहून नेतात. हरसूलपासून दक्षिणेस ७ मैलावरील शिरसगावपर्यंत आणि ईशान्येकडे ११ मैलावरील कुळवंडीपर्यंत त्यातल्या त्यात बऱ्यापैकी रस्ते आहेत. कुळवंडीचा रस्ता पुढे २१ मैलावर असलेले तालुक्याचे मुख्य ठिकाण पेठ गावापर्यंत जातो. परंतु या रस्त्यावर बस वाहतूक नाही. म्हणून हरसूल गटातील लोकांना तालुक्याच्या कचेरीत जावयास फारच अडचण भासते. याशिवाय जंगल खात्यांनी बनविलेले कच्चे रस्ते आहेत. परंतु याही रस्त्यावर खाच-खळगे फार. म्हणून पावसाळ्यात हरसूलचा संबंध अनेक गावाशी बंदच असतो. आठवड्याचा बाजार चारच गावी भरतो.

तोही पावसाळ्यात बंद पडतो. यावरून दैनंदिन गरजा भागविण्याकरिता पावसाळ्यात तेथील लोकांना किती त्रास होत असेल याची कल्पना येते. एकूण दळणवळण व वाहतूकीचे मुख्य साधन असलेले रस्ते अगदीच थोडे असल्यामुळे तेथील गिरिजनांच्या शेती व्यवसायात व इतर आर्थिक व्यवहारास बाहेरून उठाव मिळत नाही हे स्पष्ट आहे.

पाण्याचे दुर्भिक्ष्य

दैनंदिन जीवनास आवश्यक असलेली परंतु आदिवासी भागात दुर्भिक्ष असलेली दुसरी गोष्ट म्हणजे पाणी हे होय. बहुतेक गावांना पिण्याच्या पाण्याची एखादीच विहीर दिसून आली. तीही उन्हाळ्यात २-३ महिने तरी आटून जायची. काही गावातील लोकांना एक एक मैल लांबून पाणी आणावे लागे. उन्हाळ्यात तर रात्रीमुद्दा लोक इतक्या लांबही पाणी आणण्याकरिता जात असत. पाण्याच्या अभावी अस्वच्छता वाटणे, रोगराई फैलावणे, विशेषतः उन्हाळ्यात अगदी ठरून गेलेले आहे. वर्षातून निदान नऊ महिने तरी अखंडपणे वाहणारे नाले-ओढे-झरे ठिकठिकाणी दिसून येतात. परंतु यांचा उपयोग शेती-करिता जनावरांना पाणी पाजणे व इतर वापराकरिता मुळीच होत नाही म्हटले तरी चालेल. नव्या विहीरीची योजना काही गावां-करिता केलेली आहे. परंतु तेथेही दप्तर-दिरंगाईमुळे अगर स्थानिक लोकांच्या दुर्भिक्षाकामे अडून पडली आहेत. शिक्षणाच्या बाबतीत सांगावयाचे झाल्यास प्राथमिक शाळा तशा प्रत्येक गावात आहेत. काही गावात २ च्या इथलेपर्यंत व काही गावात ४थी किंवा ७ वी पर्यंत वर्ग आहेत. हरसूलला प्राथमिक शाळा आहे, परंतु शिक्षकांच्या अभावी काही गावात, तर मुलांच्या अभावी अन्य काही गावात शाळा बंद पडलेल्या दिसल्या. बिगर-आदिवासी ग्रामीण जीवनाप्रमाणेच आदिवासी जीवनातही लहानपणापासून काहीना काही कामे प्रत्येकाच्या वाट्यास येतात, त्यामुळे शिक्षण ही एक चैनीची बाव होऊन बसते. शिक्षक जर आदिवासीपैकी असेल तर शिक्षकाची शक्यता असते, पण बाहेरून येणाऱ्या शिक्षकांना इथले जीवन असह्य होते, त्यामुळे ते फार दिवस टिकून राहात नाहीत. या प्राथमिक शाळांशिवाय आदिवासी भागात शिक्षण देणाऱ्या आश्रमशाळा ठिकठिकाणी असतात. तसली जुनी शाळा या भागात हरसूलहून नासिक रस्त्यावर २॥ मैलावर चिचवड या गावी आहे. अलीकडे अशा अनेक आश्रमशाळा या भागात निघालेल्या आहेत, तरी देखील स्थानिक गरजा लक्षात घेता ही संख्या अपुरी आहे.

शेती सहकारी पतपेढ्या या संबंध भागात एकूण २९ होत्या. पैकी ९ पतपेढ्यांचा तपशील पाहता आला. या पतपेढ्यांचे एकूण सदस्य ८७६ होते. पैकी भाग भांडवल भरणारे ८१५ होते. यांच्यात जमीनधारक ६६१ होते आणि प्रत्यक्ष कर्ज घेणारे फक्त ३३९ असलेले दिसून आले. गाववार सरासरी प्रमाण प्रत्येक गावातील सदस्यांच्या ३३, जमीनधारक सदस्य २६ आणि कर्ज घेणारे १४ असे चित्र दिसले. यावरून पतपेढ्यांचा प्रसार जरी झाला असला तरी त्यापासून फायदा उठविणारे फारच थोडे आहेत असे दिसले. याला कारण म्हणजे स्वतःच्या गरजा भागविण्याकरिता आदिवासी हा या पतपेढ्यांवर फारसा अवलंबून राहात नाही हे होय. त्याला अन्य ठिकाणाहूनही कर्ज मिळते. महसूल, गट विकास खात्यांमधूनही त्याला कर्ज तगाई, सबसिडी इत्यादी रुपाने मदत मिळते. शिवाय इथला सावकार हा त्याचा मोठा आधार आहे. ४९ गावांपैकी १२ गावांतील २० टक्के कुटुंबात (१८० शेतकरी व १०८ शेतमजूर) एकूण कर्जदार असलेल्या १५४ शेतकऱ्यांच्या माहितीवरून असे दिसून आले की, प्रत्येक शेतकऱ्यास सरासरी ४७२ रुपयांइतके कर्ज आहे. त्यात सरकारी, खात्यांचे रुपये ३५७, सावकाराचे रुपये १२३, सहकारी पतपेढ्यांचे रुपये ५७ व आपआपसातले रुपये ३५ अशी कर्जाची विभागणी होते. यावरूनही आदिवासी शेतकरी हा सहकारी पतपेढ्यांवर कमी आणि सावकारांवर अधिक प्रमाणात अवलंबून असलेले दिसून येते.

आदिवासी लोकांच्या आरोग्यासंबंधीच्या सोयी-वट्ट न बोललेलेच बरे. सरकारी दवाखाना फक्त हरसूलातच आहे. शिवाय गावात एक खाजगी डॉक्टर आहे. गट विभागातील सर्वच खेड्यांना काही हे पुरत नाहीत हे स्पष्ट आहे. त्यात वहातूकीची गैरसोय आणि हरसूलापासून इतर गावांचे अंतर लक्षात आणले म्हणजे औषध पाण्याची सोय किती अल्प आहे याची कल्पना येते. पश्चिम भागात खडक-ओहोळ गावी व आसपासच्या वाड्यांमधून महारोगाला फैलाव जास्त आहे. तेथे प्रतिबंधक उपाय म्हणून अजून योजलेले नाहीत. गुरांच्या दवाखान्याची सोय हरसूल व ठाणापाडा या दोन गावी आहे. याकरिता सरकारी डॉक्टर एकच आहे. याही बाबतीत पश्चिम भागाकडे पूर्ण दुर्लक्ष झालेले दिसून येते.

दूरगामी धोरण व हे

लोकांचा मुख्य व्यवसाय असलेल्या शेतीच्या बाबतीत तर अनेक अडचणी दिसून येतात. एकाच मालकाची जमीन अनेक तुकड्यांमध्ये

विभागणी केलेली आहे. ह्या तुकड्या अनेकांचे बाबतीत एकमेकांपासून लांब आहेत. यामुळे मालकीची सर्व जमीन पिकाखाली आणणे आणि त्याची देखरेख करणे कठीण होऊन बसते. अशाने पुष्कळ तुकड्या अशाच पडून राहिलेल्या आहेत. एकीकडे मालकीची बरीच जमीन अशी पडून राहिलेली असतानाच जमिनीकरिता जंगल विभागात शेतमजुरांकडून अतिक्रमण पुष्कळ झालेले आहे. कालांतराने अशा अतिक्रमणास आजवर सरकारकडून दुजोराच मिळत गेलेला आहे. या संदर्भात योग्य दूरगामी सरकारी धोरण अगर त्याची अंमलबजावणी अभावानेच जाणवते असे म्हणावे लागते. वरकस जमीन पुष्कळशी उतारावरची असल्यामुळे जमिनीची धूप होणे सतत चालू आहे. संरक्षणाच्या अगर पाट-बंधाऱ्याच्या योजना फारशा दिसून येत नाहीत. त्याकरिता सर्वच खेड्यांमधून योग्य ती पहाणी व्हावयास हवी. पाण्याची टंचाई नाहीशी करण्याकरिताही पाणी मिळू शकणाऱ्या जागांची पाहणी व्हावयास हवी. हे काहीच झालेले नाही. शेती व्यवसायामध्ये ज्या काही सुधारणा इतरत्र सुचविल्या गेलेल्या आहेत अगर अंमलात आणल्या गेलेल्या आहेत, सुधारलेल्या बी-बीयाणांचा व खताचा वापर, सुधारलेली अबजारे अगर पेरणीच्या पद्धतीतला बदल वगैरे, याचा प्रचार आदिवासी भागात प्रभावीपणे झालेला नाही. आदिवासी हा मुळात बुजरा दिसतो आणि परंपरा सोडून वागण्याच्या बाबतीत इतराहून जास्तच नाखुप दिसतो. अशा विषयात शाब्दिक प्रचारापेक्षा प्रत्यक्ष कृतीचा अगर प्रयोगाचा परिणाम आदिवासींच्या मनावर अधिक होईल असे वाटते.

वरील संक्षिप्त विवेचनावरून आदिवासींच्या समस्या ह्या बिगर आदिवासी ग्रामीण समाजापेक्षा फारशा काही भिन्न नाहीत हे दिसून येते, फरक इतकाच की आदिवासींमध्ये त्यांच्या चालिरीती, समजूती, समाजाची घडण वगैरे सांस्कृतिक गुणविशेषांबाबतही असेच म्हणणे योग्य आहे. बाह्यजगाशी संबंध आजवर कमी आला असल्यामुळे त्यांच्या संस्कृतीला एक प्रकारचा बंदिस्तपणा आलेला असणे शक्य आहे. ह्या सांस्कृतिक बंदिवासातून आदिवासीला मुक्त केल्याशिवाय त्याची दृष्टी व्यापक बनणार नाही अगर बाह्यजगाकडे गुणग्राही भूमिकेतून पाहणेही त्यास जमणार नाही असे वाटते.

हे जर खरे असेल तर आदिवासी विकासाकरिता सर्वात जास्त निकड जर कशाची असेल तर ती दळणवळण व वाहतूकीच्या सोयींची होय. ही सोय हरसूल गट आणि त्याचा परिसर तसेच गटांतर्गत गावे या दोन्ही बाबतीत व्हावयास हवी.

सावकार, शेतकरी आणि मजूर

शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे व इतर विंगर शेती साधने उपलब्ध नसल्यामुळे उदरनिर्वाहाकरिता व त्याच्या तरतुदीकरिता प्रत्येकाला जमिनीवरच अवलंबून रहावे लागते. याचा परिणाम वर्षानुवर्षे सरकारी जमिनीवरील अतिक्रमण वाढण्यात आलेले आहे. जमिनीवरील हा बोजा कमी करावयाचे असल्यास, जमिनीकडची ओढ थोपवून घरावयाची असल्यास, तेथील लोकांना उप-जिवीकेची अन्य साधने उपलब्ध करून द्यावयास हवीत. जंगल कामगार सहकारी संस्थांमुळे थोड्याफार प्रमाणात विशेषतः शेतीची कामे बंद असलेल्या दिवसात, शेती व्यतिरिक्त अन्यत्रही काम मिळणे शक्य झाले आहे. परंतु या संस्थांकडे अजूनही फक्त तोडीचेच काम असल्यामुळे मिळालेले काम मोबदल्याच्या दृष्टीने अगदीच अपुरे पडते. म्हणून या संस्थांकडे अधिकाधिक व लाकूड कामासंबंधीची विविध कामे सोपवावयास हवीत. ठराविक आकाराच्या फळ्या वनविणे, अगर निर-निराळ्या लाकडी साहित्यांचे सुटे भाग वनविणे वगैरे छोटी-मोठी कसबी व बिनकसबी कामे अशा संस्थांना लाभले पाहिजेत. तसेच सुतारकाम, शिवणकाम, टोपल्या विणणे वगैरे-च्या बाबतीतही ठिकठिकाणी शिक्षण केंद्रे निघाली पाहिजेत. याकरिता तेथील लोकांमध्ये फारच उत्सुकता दिसून आली. एकीकडे आहे तो शेतीचा व्यवसाय अधिक व्यवस्थित व फलप्रद वनविण्याचा प्रयत्न करीत असतानाच दुसरीकडून शेतीवर अवलंबून रहाणाऱ्यांचे प्रमाण कमी करण्याकडे अधिकाधिक प्रयत्न व्हावयास हवेत. निसर्गसंपत्तीच्या वाढत्या उपयोगाच्या अनुषंगी ठिकठिकाणी उद्योग-धंद्याची केंद्रे निर्माण करीत असतानाच त्या-करिता लागणारा कसबी मजूर वर्ग आधीपासून आदिवासी लोकांमधून तरबेज करून ठेवावयास हवा. याकरिता आश्रम शाळांची संख्या वाढली

पाहिजे व त्यांचा अभ्यास विषयातही योग्य तो फरक घडवून आणावयास हवा. त्याचप्रमाणे अन्य समस्यांचे निवारणही सहकारी संस्थांच्या मार्फत करणे जास्त चांगले असे वाटते. पैशाची निकड भागविण्याबरोबरच, विहीर खोदणे, अंतर्गत संपर्काकरिता रस्ते बनविणे, बांध-बंधारे घालणे व शेती पद्धतीमध्ये इतर सुधारणा सुचविणे व ती अंमलात आणणे वगैरे काम अशा सहकारी संस्थांमार्फत अधिक आत्म-विश्वासाने घेतली जातील असे वाटते. दैनंदिन जीवनात डोकावणाऱ्या अनेक अडचणींना अशाने तोंड देता आले आणि प्रत्येक आदि-वासींची अशा संस्थांशी अधिक जवळीक निर्माण झाली तरी सावकारांचे संकट थोडे तरी टळले असे वाटते. आहे त्या परिस्थितीत शेतकरी आणि मजूर दोघेही सावकारांशी अनेक धाग्यांनी बांधले गेलेले आहेत. आपल्याला आदिवासींची पिळवणूक होते आहे असे दिसते. त्यांत वस्तूतः पिढ्या जोपासल्या गेलेल्या अनौपचारिक संबंधांची परंपरा या मनोवृत्तीस कारणीभूत आहे. सावकारांकडे नित्य-नैमित्तिक अशा कोणत्याही कारणाकरिता केव्हाही मदत मागितली असता सावकारांमध्ये मदत करण्याची जी तत्परता व दिखाऊपणा का होईना सहानुभूती व आत्मीयता दिसून येते ती अनेक नियम-उपनियमांनी आवळलेल्या सहकारी संस्थांच्या आजच्या चाकोरीत तरी दिसून येत नाही, यात योग्य ती सुधारणा निदान काही काळा पुरती तरी घडवून आणलीच पाहिजे. ज्या मालाकरिता पैसा हवा असेल तो मालच कर्ज रूपाने देणे आणि कर्जाचा वसूल धान्य रूपाने करणे याकरिता सहकारी संस्थांच्या नियमांत व त्यांच्या यंत्रणेत काही बदल घडवून आणता आला तर बरे होईल. सध्या गांवागावी स्थानिक धान्य कोठारांमधून धान्य कर्ज रूपाने दिले जाते. यातच कापड, नेहमी लागणारी लाकडी व लोखंडी अवजारे आणि हत्यारे, मिठ, मिर्ची वगैरे मालांचा

आदिवासींच्या जीवनातील काही समस्या

नाशिक जिल्हा परिषदेच्या विनंतीस अनुसरून, १९६५ सालात, नाशिक जिल्ह्यातील हरसूल आदिवासी विकास गटाची, गोखले अर्थशास्त्र संस्थेतर्फे पाहणी करण्यात आली होती. पाहणीत आढळलेल्या आदिवासी जीवनाचा तपशील, विकास मार्गात असणारे अडथळे आणि त्यांचे निवारण करण्या-करिता लागणाऱ्या उपायांचा गोषवारा, अहवाल रूपाने जिल्हा परिषदेस यापूर्वीच सादर करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत लेखात आदिवासी जीवनातील समस्यांचा ऊहापोह आणि त्यावरील उपायांबाबतचा निष्कर्ष संक्षिप्त रूपाने दिलेला आहे.

समावेश करता आला आणि मालाची विक्री अगर कर्जाऊ देणे याचा व्यवहार गावपंचायती-मार्फतच होऊ शकला तर सावकारावद्दलचा जो मिधेपणा आदिवासींमध्ये आलेला आहे तो हळूहळू नाहीसा होईल असे वाटते.

मूळ अहवालात या विषयी अधिक तपशील सांगितला आहे. या सर्वच तपशीलात जाणे स्थलाभावी येथे शक्य नाही. पण वरील विवेचनावरून आदिवासी जीवनातील समस्यांची व त्यावर योजाव्या लागणाऱ्या उपायांची कल्पना येईल असे वाटते.

★ ★

पान ३३ वरून]

दुसरे उदाहरण आहे उनाड, मोकळ्या, सुटक्या गुरांचे. भाताची कामे सुरू झाली की गुरे बांधली जातात. बाकीचे दिवस ती मोकाट सुटलेली असतात. सर्वांची गुरे सर्वांच्या शेतात जमिनी उजाड करीत असतात. त्यामुळे कुंपणाचा खर्च अतोनात वाढतो. सर्वांना दर-वर्षी कुंपण करावेच लागते. किती तरी वेळ व मजुरी त्यात वाया जात असते. शिवाय दुसरे पीक ह्या गुरांच्या उपद्रवामुळे घेताच येत नाही. त्यामुळे दारिद्र्य कायम राहते. हे सर्व बंद

करावयाचे तर लहानपणापासून शिक्षणातून हे संस्कार घडवायला हवेत.

येथे शेतकऱ्यांजवळ खायला असे फारसे नसते, म्हणून त्याला दसऱ्या अगोदर पिकेल असे भात हवे असते. त्याला हळवे भात असे म्हणतात. कुडकी, महाडी, हारी, साठी, पांढरीसाळ, तांबकुडी, ह्या भाताच्या जाती ६० ते ९० दिवसांत पिकतात. त्यांचे उत्पन्न फारच कमी म्हणजे जेमतेम एकरी २०० ते ४०० किलो येते. स्वाभाविकच ते पिकवलेले भात फारच

कमी दिवस टिकते. परंतु, आता कमी दिवसांत पिकणाऱ्या भाताच्या जातीवर संशोधन सुरू आहे. पावसाळ्यात ह्या जातीची दोन पिके घेणे शक्य होणार आहे. त्यामुळे एका एकरातून वर्षभर खायला पुरून उरेल एवढे उत्पादन सहज वाढविता येण्याजोगे आहे. हे शिक्षणातून मुलांना समजायला हवे. आधीच संवेदनक्षमता जीर्ण झालेल्या येथील शेतकऱ्यांवर नुसत्या प्रात्यक्षिकांचा फारसा परिणाम होत नाही

[पान ४२ वर

माडिया गोंड

डॉ. पं. रा. मोकाशी

सेवानिवृत्त विवाहाधिकारी, मुंबई

श्री. ल. ग. देशपांडे

सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक

गोपाळ प्राथमिक शाळा, पुणे

महाराष्ट्रातील विस्ताराने सर्वात मोठा, वन-संपत्ती समृद्ध, परंतु विकासाची वाट मंदगतीने चालणारा जिल्हा म्हणून चंद्रपूर जिल्हा सर्वांना माहीत आहे. पूर्वी मध्य प्रदेशात असणारा हा जिल्हा आता महाराष्ट्रात अनेकांचे लक्ष वेधून घेत आहे.

मराठी भाषा ज्याप्रमाणे बारा मैलांवर बदलते असे म्हणतात, तसेच या जिल्ह्यातील भाषांचेही आहे. चंद्रपूर जिल्ह्याला लागूनच मध्य प्रदेश, आंध्र यांच्याही सीमा आहेत. त्यामुळे यातील आदिवाशींच्या भाषेवर हिंदी, मराठी, तेलगू इत्यादी भाषांची फार मोठी छाप आहे. यांच्या भाषेला लिपी नाही. तथापि त्यांची सध्याची नवी पिढी माडीयाबरोबरच मराठीही समजू लागली आहे.

चंद्रपूर जिल्ह्यातून कोणताही हमरस्ता जात नाही. जंगलांनी व निविड अरण्यांनी भरलेल्या या जिल्ह्याला अद्याप एक-दोनच बारमाही वाहतुकीच्या रस्त्यांचा लाभ झालेला आहे. या जिल्ह्यातील बरीच लहान-मोठी गांवे सहा-सहा महिने अलग पडतात. त्यामुळे निम्म्या वर्षाची सामुग्री येनकेन प्रकाराने जमवून साठवावी लागते. बल्लारपूर येथे कागद तयार करण्याची मोठी गिरणी आहे. त्यांनी वाहतुकीसाठी तयार केलेल्या रस्त्यावरून ट्रकने मालाची वाहतूक होईल तेवढीच. एस. टी. ची वाहतूकही चार महिनेच काही भागात मात्र होत असते. यामुळे आजूबाजूच्या आदिवासींना वर्षातून काही काळच कामधंदा उपलब्ध होत असतो. त्यावर कशी तरी गुजराण करण्याचे त्यांच्या नशिबी येते. अनेक वेळा त्यांना जंगलात मिळणाऱ्या पशुपक्षांवर भूक भागवावी लागते. त्यामुळे या पशुपक्षांचा एवढा संहार होत चालला आहे की, काही भागात कावळा अगर चिमणी यांचा मागमूसही लागत नाही. मोर,

डुक्कर, हरीण, भेकर, काळवीट, ससे, तसेच नीलगाय हे प्राणी पूर्वी जंगलांतून मुक्त संचार करीत असत. परंतु आदिवासींनी शिकार करून व जंगलात शेती, रस्ते तयार करण्यासाठी लावलेल्या आगींमुळे वन्य पशू आता अधिक दाट जंगलाकडे आसऱ्यासाठी जाऊ लागलेले दिसतात. या जंगलातील रस्त्यांवरून प्रवास करताना आता पूर्वीसारखे वन्य पशू प्रवाशांच्या नजरेस वारंवार पडत नाहीत.

आठशे-हजार वर्षे या गोंड राजांनी या जिल्ह्यात राज्य कारभार केल्याची इतिहासात नोंद आहे. अठरा-वीस गोंडवंशीय राजांच्या कारकिर्दीचा मागोवा या जिल्ह्याच्या अभ्यासकांना मिळतो. यातील बहुतेकांची कारकीर्द दीर्घ काळ चालत आलेली दिसते. सात-आठशे वर्षांपूर्वी यांच्या-पैकी एका राजाने किल्ले बांधून आपल्या राज्याचा विकास केला. गोंड कवीना, गायकाना आश्रयही दिला. परंतु हा सगळाच इतिहास आता दृष्टीआड झाला आहे. आता दिसतात ते जंगलातील प्राथमिक गरजांपुरता कामधंदा मिळविणारे आदिवासी. नैसर्गिकरीत्या जंगलातील मिळणाऱ्या पशुपक्षादींवर गुजराण करणारे, नागरी संस्कृतीपासून दूर राहिलेले व म्हणूनच समाजशास्त्रज्ञांचा अभ्यास विषय झालेले. चंद्रपूर जिल्ह्यात गोंड आदिवासी बहुसंख्येने काही तालुक्यांत दिसतात. गोंडामध्ये माडिया ही एक पोट-जमात आहे.

जिल्ह्यातील माडियांची लोकसंख्या २५ ते ३० हजारच्या जवळपास आहे. डोंगरांवर राहणाऱ्या लोकांना "हिलमाडिया" अशी संज्ञा पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांनी दिली आहे. गोंडामध्ये माडिया-गोंड, बडा माडिया, राज गोंड इत्यादी आणखीही भेद आहेत. शेती करण्याची या माडियांची पद्धत मात्र अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाची आहे.

अत्यंत विपन्नावस्थेत जीवन कठणाच्या या माडिया गोंडांच्या उत्कर्षासाठी काही योजना सुरू आहेत. त्यांपैकी हेमलकसा या गावी श्री. बाबासाहेब आमटे यांनी एक केंद्र सुरू केले आहे. येथूनच जवळ "कोईनगुडा" म्हणून एक गाव आहे. त्या ठिकाणी माडियांपैकी सोनारकाम करणाऱ्या मंडळींचे बरेच वास्तव्य आहे. माडियांच्या घरी लग्न असेल तेव्हा व दागिने वगैरे वस्तू तयार करावयाच्या असतील तेव्हा या गावी आल्याशिवाय माडियांचे भागत नाही. त्यामुळे हेमलकसा येथील आदिवासी कल्याण केंद्रातही अनेक माडिया येत असतात. दागिन्यांसाठी अल्युमिनीयम धातू वापरण्यात येतो. त्यापासून कर्णभूषणे, पुतळ्या, आंगठ्यांपासून ते देवांच्या मूर्ती, भांडी, तुतारी इत्यादी

अनेक वस्तू तयार करतात. या वस्तू तयार करण्याची त्यांची रीत पाहण्यासारखी आहे. प्रथम तयार करावयाच्या वस्तूचा मेणाचा साचा तयार करून नंतर त्यासभोवती मातीचा थर देतात. हा थर देताना काही ठिकाणी भोके ठेवलेली असतात त्यातून धातूचा रस ओततात. मेण वितळून बाहेर येते आणि आत धातूची वस्तू तयार होते. माडिया स्त्रियांच्या गळघात एक-दीड किलो वजनापर्यंत गोठ, बाळघा, पुतळ्यांच्या माळा, कान साखळघा, आंगठ्या, कर्णफुले इत्यादी दागिने असतात.

या माडिया गोंडांची पैसे मिळवण्याची साधनेही अत्यंत मर्यादित आहेत. रस्ते बांधणीच्या कामावर मजूर म्हणून या आदिवासींना काम मिळू लागले आहे. तसेच कोठसा तयार करण्याच्या कामावरही काही माडिया जात असतात. याखेरीज जंगलांत सापडणारी जनावरांची हाडे, शिगे, मद्य अशा प्रकारच्या वस्तू विकून पोट भरणारी बरीच कुटुंबे आढळतात. अशा प्रकारे यांचे द्रव्यार्जनाचे मार्ग मात्र हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच आहेत.

या जमातीतील लोकांच्या गरजाही त्यामानाने खूप कमी आहेत. जवळपासच्या मोठ्या गावी बाजार भरतो तेव्हा दैनंदिन गरजेच्या वस्तू विकत घ्यावयाच्या किंवा व्यापारी जेव्हा गाढवाच्या अथवा घोड्याच्या पाठीवरून माल आणतील तेव्हा त्या घेणे हाच पर्याय बऱ्याच कुटुंबांसमोर आहे. यांना मुख्य गरज मिठाची असते व त्यासाठी अशा व्यापाऱ्यांना १ माप मिठासाठी ५/६ मापे घ्याव्यही द्यावे लागते. आदिवासींना फसवून व्यापार करणे फार सोपे. मिठाबरोबर थोडे कांदे, बटाटे घेता आले की, यांची गरज भागू शकते. आता आदिवासी विकास महामंडळाची काही दुकाने निघाली आहेत. या दुकानांतून आदिवासींच्या मुलभूत गरजेच्याच वस्तू ठेवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. माडिया गोंडांच्या स्त्रियांनी-मुलीसुद्धा आता केसांना रिबीनी बांधू लागल्या आहेत. हा नवा बदल त्यांच्यात होत आहे.

सिरोंचा तालुक्यात सरकारने आश्रमशाळा काढलेल्या आहेत. त्यामधून अद्याप तरी आपलीच क्रमिक मराठी पुस्तके चालू असताना दिसतात. "आ" आगगाडीतला त्यांना शिकावा लागतो. पुण्याच्या शिक्षणशास्त्र संस्थेने आता माडिया गोंडांच्या बोलीभाषेतून "गोंडी १ ले पुस्तक" व "दुसरे पुस्तक" तयार केले आहे. परंतु ही पुस्तके छापून घेऊन त्यावरून शिकलेली नवी पिढी तयार व्हायला अद्यापही काही वर्षांचा अवधी जावा लागेल असे वाटते.

आदिवासींच्या शेतीबद्दलच्या कल्पना अत्यंत मागासलेल्या स्वरूपाच्या आहेत. जमिनीला प्रथम रक्त दिले पाहिजे, की मगच ती आपल्याला पीक देईल अशी यांची दृढ समजूत आहे. कधी एखादा कोंबडा, बकरा या रूपाने हे दान द्यावयाचे असेल तर कधी मनुष्याचेही रक्त द्यावे लागते असा यांचा समज. ही नरबळीची कल्पना आता बरीच मागे पडत चाललीय. परंतु काही गावांच्या बाहेरसुद्धा लहानमोठ्या दगडांची स्मारके उभी केलेली आढळतात. पूर्वीच्या नरबळीचे द्योतक म्हणूनही काहींचा निदर्श सध्या होतो. अशा थड्यांवर उभे दगड उभारलेले दिसतात. त्यांना "उरस्कल" अशी संज्ञा आहे. जमिनीतून पीक मिळण्यासाठी जमिनीची मशागत करावी लागते ही कल्पनाच या वनवासींना नाही. कोणी आजारी पडला तर डॉक्टरी उपायांऐवजी अंगारा-धुपारा करणे, भगताकडे जाणे हाच त्यांचा मार्ग. भगताला झाडपाल्याची औषधे माहित असतील तर कोणी बराही होईल, नाही असे नाही. आरोग्य रक्षणासाठी स्वच्छतेच्या सवयी, खाण्यापिण्याच्या सवयी या सर्व चांगल्या प्रकारे लावल्या पाहिजेत याची जाणीव नाही.

या माडिया गोंडांच्या प्रदेशातून इंद्रावती, वैनगंगा, परळकोटा यांसारख्या नद्या वहात आहेत. तरीसुद्धा पावसाळी काही महिने सोडले तर इतर महिन्यांत मात्र पिण्याच्या पाण्याचे फार हाल भोगावे लागतात. नदीच्या जवळ गाव वसू शकत नाही. कारण नदीला पावसाळ्यात पूर आला की तिचे पाणी किनाऱ्यापासून दूरवर २-३ मैलांपर्यंतही पसरते. त्यामुळे या पुराच्या पाण्यापासून दूर अंतरावर माडियांची वस्ती आहे. यांपैकी काही खेड्यांना आदिवासी उपयोजनेमधून नलिका-विहिरी खणून पाणी पुरवण्याची व्यवस्था आहे. यांची पाण्याची समस्या सुटल्यास यांच्या कष्टमय जीवनातील पाण्याकरिता लांब जा-ये करण्याची दगदग कमी होईल.

शिकार करून वन्य प्राणी, पक्षी इत्यादी मारून आणण्यामध्येच यांचा दिवसाचा बराच काळ जातो. शिकारीचे मुख्य साधन धनुष्य आणि टोकाचे व फाळ असलेले बाण हे आहेत. बाणांप्रमाणे दगडही मारण्याची धनुष्येत्यांच्या जवळ असतात. पक्षी वगैरे मारायचे असतील तर असे धनुष्य उपयोगी पडते. जमिनीवरून धावणारे मोर, लाव्हरीसारखे प्राणी पकडायचे असतील तर बांबूच्या कांबीच्या पातळ तंतूपासून केलेली माळ किंवा धनुष्याच्या दोरीला पीळ घालून तयार केलेला मोर पकडण्याचा फास वापरतात. या फासाला जोडूनच लाक-

डाची एक रंगीत तबकडी असते. मोर रंगलुब्ध प्राणी आहे. तो या तबकडीवर उभा राहून नाचू लागताच फासा सुटतो आणि तो त्याच्या पायांना घट्ट पकडून ठेवतो.

धनुष्य बाणांप्रमाणे भाला, कुऱ्हाड, विळा, कोयता, कुदळ, अशी हत्यारे वनविणारेही कारागीर यांच्यामध्ये आहेत. यासाठी लागणारे लोखंड वगैरे वस्तू ते बस्तरच्या बाजारातून आणतात. मासे पकडण्याचा उद्योगही पोटासाठी त्यांना करावा लागतो. अर्धपोटी नि कधीकधी उपाशी रहावे लागणाऱ्या माडियांची बहुतेक गुजराण जंगलातून मिळणाऱ्या वस्तूवरच झाल्यास नवल नाही. त्यांना धान्य थोडेच दिवस पुरते. त्यानंतर जंगलातील प्राणी मारून खावे लागतात. त्यासाठी काही भागात वणवेही लावतात. त्यामुळे वनसंपत्तीचा न्हास व नाशही होत आहे. या माडिया गोंडांना कंदमुळे यांची फारशी माहिती दिसत नाही. एप्रिल-मे महिन्यात मोहाच्या झाडांची फुले वेचण्याचे काम बरीच कुटूंबे करीत असतात. पांढऱ्या रंगाची, जाड पाकळ्यांची ही गोड फुले वेचून, वाळवून भरून ठेवतात. ती नंतर कुटून, दळून त्यांच्या भाकरीही बनवतात किंवा लापशीसारखा रस्साही अन्न म्हणून हे खातात. याच फुलांपासून दारूसुद्धा बनते आणि भूक मारायला दारूसारखी दुसरी सहजसाध्य वस्तू नाही. काहीच खायला जवळ नसले, की मग मात्र जंगलातील प्राणी खाऊन जगण्याची पाळी यांच्यावर येते. एकाने जरी रानडुकर, काळवीट इत्यादी प्राण्याची शिकार केली तरीसुद्धा ही मोठी शिकार सर्व गावाने वाटून घेण्याची प्रथा आहे. कारण सर्वच गाव थोड्या-फार प्रमाणात उपाशीच राहिलेले असते.

या माडिया गोंडांच्या संस्कृतीची कल्पना विवाहादी पद्धतीवरून येईल. वैवाहिक संबंधांवरच विशेषतः वयात आलेल्या तरुण-तरुणींवर खास करून नागरी समाजाप्रमाणे बंधने नसतात. अशा संबंधांतून संतती निर्माण झाल्यास ती कोणताही विधिनिषेध न मानता, मुक्त मनाने वाढवली जाते.

"घोटुल" मध्ये लग्न जमविण्याची पद्धती ही याचे एक खास वैशिष्ट्य आहे असेच म्हणावे लागेल. गावाच्या टोकावर "घोटुल" उभारलेले असते. विवाहेच्छु तरुण-तरुणी येथे एकत्र जमतात. रात्री वाद्यांच्या तालावर त्यांचे प्रणय नृत्य सुरू होते. ते गाऊ लागतात.

इंगो दो ऽऽ ले, इंगो दो ऽऽ ले

इंदियोतार, नुरे ऽऽ बाबा ऽऽ ले

निवसारिग गाऊंगो ऽ बाबा ऽ ले किंवा अशाच प्रकारचे एखादे गाणे ते म्हणतात नि त्यांच्या तालावर नाच चालू असतो. भोपळ्यासारखे

तोंड असलेले पुंगीसारख वाद्य एकजण गाल फुगवून वाजवत असतो. दुसरे तीन-चार जण मोठा डोल मांडीवर सावरीत हाताने वाजवीत असतात व इतर तरुण मुले-मुली कोपरात कोपर गुंफवून गोल गोल फिरत नाचत असतात. नाचताना कोण चांगलं दिसतय हे पाहता पाहताच आपापले जोडीदार निवडतात व अशा जमलेल्या जोड्या जंगलात निवून जातात. सकाळी त्यांनी गावात येऊन आपल्याला लग्न करायचं आहे हे सांगायचं ! लग्नानंतर मात्र दुसऱ्या पुरुषाशी संबंध ठेवता येत नाही. तिला इच्छा झाल्यास काडीमोडही प्रसंग-विशेषी घेता येतो. विवाहित स्त्रिया हातात हात घातल्यास त्यात काही वावगे नसते, परंतु स्त्रिया खांद्यावर मात्र हात ठेवणे गुन्हा मानतात. चिंतामुक्त जीवन, वैवाहिक स्वातंत्र्य, निष्पाप मने ही वैशिष्ट्ये असणारी संस्कृती मात्र लोप पावत चालल्याचे दिसते.

या जमातीच्या संस्कृतीची वैशिष्ट्ये कायम ठेवून यांची सुधारणा कशी करता येईल याकडे शासनाने आणि समाज सुधारकांनी लक्ष दिले पाहिजे. ज्या जंगलाच्या भागात हे लोक राहतात. तेथेच त्यांना उपजीविकेची, आरोग्याची संवर्धनाची साधने उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. सर्वांना शहरी शिक्षण देऊन, शहरातील राहणीचे आकर्षण निर्माण करण्यापेक्षा त्यांच्याच संस्कृतीची जोपासना कशी करता येईल ह्या दिशेने प्रयत्न होणे जरूर आहे. हा प्रश्न देखील केवळ या जमातीपुरताच मर्यादित नसून इतर आदिम जमातींच्या बाबतीतही तितकाच महत्त्वाचा आहे.

प्रत्येक देशात निदान १/५ भाग जंगलाकरिता दिलेला असला तरच तो देश वनसंपत्तीने समृद्ध होऊ शकतो. यासाठी जंगलांची निगा राखण्याचे प्रयत्न फार मोठ्या प्रमाणावर व सूत्रबद्ध रीतीने व्हावयास पाहिजेत. वनौषधी, जंगली प्राण्यांपासूनचे उत्पन्न, मध, रेशीम, लाकूड, कोळसा इत्यादी वस्तूची निर्मिती आधुनिक पद्धतीचे शिक्षण देऊन करावयास या जमातीतील लोकांना उत्तेजन दिले पाहिजे. बांदू, लाकूड, गवत यांच्यापासून तयार होणाऱ्या वस्तू आकर्षक रीतीने तयार करायचे शिक्षण यांना मिळाले पाहिजे. जमीन लागवडीचे शास्त्रज्ञान, खताचे उपयोग हे सर्व त्यांना शिकविले पाहिजेत. या जमातींच्या बहुसंख्य लोकांना आपापली घरेदारे सोडून शहराकडे धाव घेण्याबद्दलचे प्रलींभन दाखवू नये. मात्र त्यांच्याच गावाच्या जवळपास पिण्याच्या पाण्याची सोय, शाळा, दवाखाने वीज इत्यादी सुविधा मिळण्याची तरतूद करावयास पाहिजे.

आदिवासी आणि महाराष्ट्रातील जंगल जमिनीचा प्रश्न

शरद कुलकर्णी

संचालक, आदिवासी जागरण केंद्र, पुणे-४

महाराष्ट्रातील सुमारे ४० लाख आदिवासीपैकी जवळजवळ ९६ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. यांपैकी बरीच वस्ती डोंगर व जंगल भागात आहे. या भागातील हजारो एकर जमिनी आदिवासींनी अनेक वर्षांपूर्वी लागवडीखाली आणल्या आहेत. नकाशात जंगल जमीन किंवा गाथरान म्हणून दाखविलेल्या परंतु प्रत्यक्षात लागवडीखाली असणाऱ्या अशा हजारो एकर जमिनीचा प्रश्न आज कित्येक वर्षे लोंबकळत पडला होता. या जमिनी आदिवासी व दलित जाती प्रामुख्याने कसत आहेत. मधूनमधून अशा शेतकऱ्यांना अशा जमिनीवरून हुसकावून लावले जाते व उभी पिके नष्ट केली जातात. काही वेळा दंड भरून त्या हंगामापुरती त्यांची वहिवाट मान्य केली जाते. काही वर्षांपूर्वी अशा जमिनीची मालकी त्या कसणाऱ्या शेतकऱ्यांकडे द्यावी असा हुकूम काढण्यात आला. १९६९ पर्यंत लागवडीखाली असलेली जमीन त्या कसणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मालकीची झाली. परंतु त्या हुकुमाच्या अंमलबजावणीत अनेक त्रुटी राहिल्या व बऱ्याच शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा मिळाला नाही. जमिनीवरून हुसकावून लावण्याचे प्रकार अक्षणीबाणीत मोठ्या प्रमाणावर झाले व त्यावेळच्या दहशतीच्या वातावरणात त्यांविरुद्ध दाद मागता आही नाही. तसेच त्यांना प्रसिद्धीही मिळू शकली नाही. परंतु एकदा एक निश्चित कालमर्यादा ठरवून त्याआधी वहितीखाली असलेल्या शेतकऱ्यांना त्या जमिनीची मालकी द्यावी अशी मागणी आणीबाणीनंतर जोरात पुढे आली. २७ डिसेंबर १९७८ रोजी एक आदेश काढून महाराष्ट्र सरकारने ३१ मार्च १९७८ रोजी वहितीखाली असलेल्या पडिक जमिनीची, गाथरानाची किंवा जंगल जमिनीची मालकी त्या कसणाऱ्या शेतकऱ्यांना द्यावी असे जाहीर केले आहे.

त्या आदेशानुसार जमिनीची मालकी त्या कसणाऱ्या शेतकऱ्यांना मिळणार असल्यामुळे ती समजावून घेणे व त्याची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होते किंवा नाही हे पाहणे जरूर

आहे त्या दृष्टीने या आदेशातील मुख्य तरतुदी या लेखात स्पष्ट करण्यात आल्या आहेत.

अतिक्रमण कायदेशीर करण्याच्या अटी

३१ मार्च १९७८ रोजी वहितीखाली असलेल्या पडिक जमिनी, गाथराने व जंगल जमिनी यांवरील अतिक्रमणे मान्य करून त्यांची मालकी ती त्या कसणाऱ्यांकडे दिली जाईल. मात्र त्यासाठी अतिक्रमण करणारा मागासवर्गीय म्हणजे आदिवासी, वर्गीकृत जातीचा, विमुक्त जातीचा किंवा नवबुद्ध असला पाहिजे किंवा त्याचे (त्याच्या कुटुंबातील सर्व माणसांचे धरून) वार्षिक उत्पन्न ३,६०० रुपयांपेक्षा जास्त असता कामा नये. (सर्वसाधारणपणे दलित जाती-जमातीच्या लोकांचे वार्षिक उत्पन्न ३,६०० रुपयांपेक्षा जास्त नसते असे मानून त्यांच्या बाबतीत उत्पन्नाची मर्यादा घालण्यात आलेली नाही. परंतु जिल्हाधिकाऱ्याला एखादा अतिक्रमण करणारा सधन आहे व त्यामुळे त्याला जमीन देणे इष्ट नाही असे वाटले तर त्याने ते प्रकरण सरकारकडे पाठवावे असे सुचविण्यात आले आहे).

ज्या जमिनीवर अतिक्रमण झाले आहे ती जमीन अतिक्रमण करणाऱ्याच्या नेहमीच्या वास्तव्याच्या ठिकाणापासून आठ किलोमीटर अंतरापर्यंत असेल तरच त्याचे अतिक्रमण कायदेशीर केले जाईल. अतिक्रमण करणारा भूमिहीन असला पाहिजे किंवा त्याच्याकडे कायदेशीर रीत्या असलेली जमीन दोन हेक्टर जिराईत जमिनीपेक्षा कमी असली पाहिजे अशी तिसरी अट आहे. दोन हेक्टर जिराईत एवढ्याच जमिनीवरील अतिक्रमण कायदेशीर केले जाईल. जर अतिक्रमण करणाऱ्याच्या मालकीची काही जमीन असेल तर त्याच्या-जवळील एकूण जमीन दोन हेक्टर जिराईत जमीन होईल एवढीच जमीन मिळू शकेल.

काही जमिनीवरील अतिक्रमण कोणत्याही परिस्थितीत कायदेशीर केले जाणार नाही असे आदेशात स्पष्ट नमूद करण्यात आले आहे. या जमिनीत ३१ मार्च १९७८ नंतर झालेली

अतिक्रमणे व महाराष्ट्रातील सरहद्दीवरील विभागात महाराष्ट्रात नागरिकत्व नसलेल्या लोकांची अतिक्रमणे यांचा समावेश आहे. गेल्या विधानसभा मतदार संघ यादीत नाव नसलेले लोक बाहेरच्या राज्यातील आहेत असे समजले जाईल व अशा लोकांना ते आपण महाराष्ट्रातील रहिवासी आहेत हे सिद्ध केल्याखेरीज जमीन मिळणार नाही.

जंगलाच्या मध्यभागातील जमीन किंवा १० टक्क्यांपेक्षा जास्त ग्रेडिंट असलेली जंगल जमीन यांवरील अतिक्रमणे वर दिलेल्या इतर अटी पुऱ्या होत असल्या तरी कायदेशीर केली जाणार नाहीत. मात्र अशी अतिक्रमणे करणाऱ्यांना तेवढीच दुसरी जमीन देण्यात येईल व तोपर्यंत त्यांच्या जमिनीवरून हुसकावून लावले जाणार नाही. नागरी विभागात मोडणाऱ्या जमिनीवरील अतिक्रमणे सरकारच्या पूर्वपरवानगीशिवाय कायदेशीर केली जाणार नाहीत.

काही ठिकाणी सरकारने किमान म्हणून ठरविलेल्या आकारमानापेक्षा कमी आकारमानाचे तुकडे लागवडीखाली आहेत. अशा वेळी जवळची दुसरी जमीन अतिक्रमण करणाऱ्याला द्यावी व तुकडा किमान आकारमानाचा होईल असे बघावे अशासाठी काही तरतुदी या आदेशात आहेत.

या आदेशानुसार जी अतिक्रमणे कायदेशीर करता येणार नाहीत ती ताबडतोब उठवावीत असा आदेश महसूल व जंगल खात्याच्या अधिकाऱ्यांना देण्यात आला आहे.

कालबद्ध कार्यक्रम

या आदेशाच्या अंमलबजावणीसाठी एक कालबद्ध कार्यक्रम आखून देण्यात आला आहे. आदेश जाहीर झाल्यापासून एक महिन्याच्याही आत म्हणजे २० जानेवारी १९७९ पर्यंत अतिक्रमणाची यादी तयार करावी असा आदेश होता. ही कालमर्यादा घालताना फारसा विचार झाला आहे असे वाटत नाही.

[पान ४२ वर

सुधारणांच्या झगमगाटापासून मैलोगणती दूर अंतरावर दऱ्या डोंगरांच्या सान्निध्यात दाट जंगलातून वास्तव्य करून राहणाऱ्या आदिवासींच्या उपयोगात येणारी प्रत्येक वस्तू, रंग व आकारामध्ये कलासौष्ठवाने परिपूर्ण असते. परंपरागत अशी ही आदिवासी हस्तकला चित्ताकर्षक आणि प्रभावशाली आहे. अनेक ठिकाणी पुढारलेला समाज या ना त्या कारणांमुळे आदिवासी हस्तकलेचा स्वीकार करावयास लागला आहे.

अखिल भारतीय हस्तकला मंडळाचे विद्यमाने मध्ये प्रदेश हस्तकला मंडळाने मध्य प्रदेशातील हस्तकला कारागिरीचे एक प्रदर्शन काही महिन्यांपूर्वी पणजी (गोवा) येथे भरविले होते. त्या प्रदर्शनासाठी मध्य प्रदेशातील वस्तर भागातील ६ आदिवासी कारागीर पणजीला गेले होते. प्रदर्शनाचा भाग म्हणून प्रेक्षकांसमोर कारागीर वस्तू बनवित असत. या सहा आदिवासी कारागिरीचे हस्तकौशल्य, कल्पकता, घाट किंवा बांधणी, आणि वस्तूंचा एकूण सुबक आणि रेखीव उठाव पाहून भारतीयच नव्हे, तर परदेशी पर्यटकही आश्चर्यचकित झाले होते. याला कारण आदिवासी वस्तूंकड फक्त उपभोग्य म्हणून पहात नाहीत. आदिवासींमध्ये वस्तू आणि तिचा उपयोगकर्ता यांचा संबंध आत्मीय आणि अनन्य साधारण जिन्हाळ्याचा असतो. त्यांच्या धार्मिक आणि दैवी विश्वासांचे प्राबल्य त्यांच्या कार्यांमध्ये आढळून येते. त्यामुळे वस्तू-संबंधाने असलेली त्यांची आस्था अतूट असते. औपचारिकपणाचा तेथे गंधही नसतो. त्यांच्या झोपड्यांच्या किंवा घरांच्या भिंतींवर, चौकट आणि दरवाजांवर, मातीच्या भांड्यांवर व अशाच अनेक वस्तूंवर अशी धार्मिक प्रतिके पहावयास मिळतात. लग्नातले चौक, किंवा तांदळाच्या पीठाने काढलेल्या कलाकृतींमध्ये, इतकेच नव्हे तर शरीरावरसुद्धा अशी प्रतिके आदिवासी गोंदवून घेतात. मध्य प्रदेशातील भिमबेटका खेड्याच्या जवळील डोंगरावरील गुहेतील भिंतींवर काही भित्तिचित्रे सापडली आहेत. त्या चित्रकृती, चित्रविषय आणि आशय या बाजूंनी पाहिल्यास ही चित्रे मध्य प्रदेशातील आदिवासींची कारागिरी आहे, यामध्ये निःसंदेह वाद नाही. कारण शिकार, बळी, पाऊस, चांगल्या हंगामाचे प्रतिक बेडूक, साप, विन्न व नृत्याची चित्रे हे निःसंदेह आदिवासी चित्रविषय आहेत. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे च्या संग्रहालयात असे काही नमुने पहावयास मिळतात.

निसर्गाची ही लेकरे, निसर्गाच्या कुशीतच वाढतात, वावरतात. नैसर्गिक घटनांशी एकरूप होऊन ते जीवन जगत असतात. सृष्टीतील

आदिवासी हस्तकला

उत्तराव सोनवणे

सहाय्यक अभिरक्षी

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था
पुणे

अनेक वृक्ष-वेली, जीव-जंतू, प्राणी यांसारख्यांपासून त्यांच्या वंशाची निर्मिती झाल्याचे ते मानतात. ओमिली, कमार मुंजे अशी नैसर्गिक वस्तू अगर प्राण्यांची दगड-लाकडांची प्रतिके करून पूजा करतात. आदिवासी निसर्गाशी एकरूप होत असल्याने त्यांची रंगाची निवड नैसर्गिक असते. उपयोगात आणावयाचे रंग मुख्यतः गडद रंगाचे असतात. रंगांच्या वापरात विविधतेचा अट्टाहास असतो. हलक्या रंगातील आकृतीचे चित्रण विभिन्न रंग एकत्र करून गडद रंगाच्या पार्श्वभूमीवर केले जाते. जंगलात वावरणारे वाघ, कोल्हे, हरीण, मोर, साप, मासे, पक्षी इत्यादींचे चित्रण ते करतात.

मोरपंखाचा उपयोग सौंदर्य प्रसाधनासाठी आदिवासी मोठ्या कल्पकतेने करतात. नृत्याच्या वेळी तर मोरपंख व इतर प्राण्यांच्या पिसांचे विविध प्रकारे केलेले उपयोग पहावयास मिळतात. पक्षांच्या पिसांचा उपयोग बाण, केसरचना, नृत्यातील टोप, मुखवटे, देवपूजेचा झाडू यांसाठी फार केला जातो. आदिवासी कलाकार मोरपंख व इतर पिसांच्या अनेक उपयोगी परंतु देखण्या वस्तू बनवितात.

गवत आणि माती तर जणू काही त्यांचे जीवनच आहे. जनावरांच्या चाऱ्यासाठी गवताचा ते उपयोग करतात. तसेच गवताचे दोरही बनवितात. गवत त्यांचे छप्पर शाकारण्यास उपयोगी पडते. गवताच्या काड्यांची खेळणीही ते बनवितात. वेशीवर बांधावयाचे तोरण गवताचे असते. घरात शोभेसाठी तांदळाच्या लोंब्यांबरोबर गवताचे तुरेही बांधलेले दिसतात. या तोरणांची बांधणी व त्यातून निर्माण होणारे आकार आदिवासी हस्तकलेचे अप्रतिम नमुने असतात. आदिवासी संग्रहालयात त्यांपैकी काही ठेवले आहेत. विशिष्ट जातीच्या गवतापासून सुंदर सुंदर माळा करून गळ्यात घालतात. ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी गवताच्या टोप्या बनवितात. चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी

गवताचे बटुवे बनवितात. ओझी वाहून नेण्यासाठी गवताची 'कोठली', 'मुडे', 'शिके', आणि गोल गाठोडीही बनवितात. गवताची चुंबळ तर सर्वसाधारण आहे. धुळे जिल्ह्यात भिल्ल आदिवासी 'रोपा' गवतापासून तेल काढतात. जेवणाची व इतर भांडी मातीची बनवितात. वाडगी, तवा, घंगाळ यांचे आकार खरोखरच सुरेख असतात. पाणी आणण्याचे माठ, दिवे, दारू साठविण्याच्या सुरया यांसारख्या अनेक उपयोगी वस्तू मातीच्या बनवितात. पूजेच्या मूर्ती आणि देवपूजेत नवसाचे अगर प्रथेनुसार अर्पण करावयाचे घोडे, बैल, हत्ती, मगर इत्यादी प्राणी मातीचे बनवितात. माता, मरीयम, बडादेव यांच्या मूर्ती मातीबरोबरच धातूच्याही बनवितात या मातीकामामध्ये, तसेच ओतीव कामामध्ये आकार, कलाकुसर, हस्तकौशल्य यांमध्ये खास पारंपारिक आदिवासी कलेचा आविष्कार दिसून येतो. या प्रकारांतून निर्माण झालेल्या आकृती आकर्षक असतात. त्यामुळे महाराष्ट्रात, मध्य प्रदेशात व गुजरात राज्यातील "देवीचे घोडे", "मरीयम", "मगर" आणि "मोगरा" यांच्या मूर्तींना कलेचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून कित्येक आधुनिक दिवाण-खात्यांतून सजावटीसाठी स्थान प्राप्त झाल्याचे दिसून येईल.

फळांचा उपयोग सामान्यतः खाण्यासाठीच केला जातो. फळ मोकळ्या वातावरणात जास्त काळ टिकत नाही. आदिवासी मात्र फळांचा छान उपयोग करून घेतात. फळांपासून टिकाऊ अशा डब्या ते तयार करतात, त्यांचप्रमाणे इतरही अनेक उपयोगी वस्तू करतात. बेल, भोपळा, कोशर, टेंबर, कहीरा यांसारख्या कठीण सालीचा फळातील ओला गर काढल्यावर त्यांचा उपयोग विविध उपयोगी वस्तू बनविण्यासाठी आदिवासी करतात. घासून, तासून, विशिष्ट आकार देऊन, आवडीनुसार कलाकुसर करून सुंदर सुंदर तंबाखूच्या डब्या आदिवासी तयार करून वापरतात. फळांना ते तासून निरनिराळे आकार देतात. अशा डब्यांना "पोआ तिहाणा घोटा" म्हणतात. चकमकीचा कापूस, तपकीर हे ठेवण्यासाठी अशा फळडब्या उपयोगात येतात. भोपळ्याच्या तर अनेक वस्तू बनवितात. भोपळ्याचा उपयोग करून "तारपा", "पिगा", "बोरी", "झांगळी", "पावरी", यांसारखी अविट आवाजाची वाद्य आदिवासींच्या उपयोगात आहेत. भोपळ्याचा उपयोग झऱ्यातून पाणी काढण्यासाठी आणि पाणी पिण्यासाठी होतो. बाजार अगर मेळ्यामध्ये अनेक आकारांच्या अशा "तुंबी" आदिवासींच्या खांद्यांशी लटकतांना

दिसतात. सुबक आकाराच्या आटोपशीर भोपळ्यास झाडाच्या सालीनीं गुंफून घेतला जातो. अशा वल्कलधारी भोपळ्यात भरून ठेवलेले पाणी बर्फासारखे थंड होते.

आदिवासींचा पेहेराव साधाच पण कलापूर्ण व आकर्षक असतो. आदिवासी वस्तूंच्या संख्येपेक्षा वस्तूंतोळ गुण जास्त श्रेयस्कर समजतात. त्यामुळे थोडेसेच कपडे ते कलापूर्ततेने वापरतात. भिल्लांच्या लंगोट्या व चुनरी; वारली, कोंकणा यांच्या फडकी; ठाकर कोंकणांच्या पासोडी व चोळ्यांचे रंग इत्यादी आदिवासींच्या कापड सौष्ठवतेचे प्रतीक मानावयास हवेत.

गळ्यांतोळ हार व माळा बनविण्यात आदिवासी खास पारंगत आहेत. किंबहुना ते त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. मण्यांच्या माळा तयार करणे, ही त्यांची स्वतःची अशी कला आहे. बाजारात मिळणारे रंगीबेरंगी मणी विकत आणून त्यांना वैयक्तिक आवडीनुसार मोठ्या कलात्मक खुबीने दोऱ्यात ओवून "मुंगे", "डुम्मे", "गोपीन डुम्मे", "मोतीन डुम्मे" अशा नावांच्या विविध प्रकारच्या मण्यांच्या माळा आदिवासी बनवितात. या माळांतून प्रकट होणारे कसब, रंगसंगतीची प्रगल्भता वाखाणण्यासारखी आहे. माळा फक्त मण्यांच्याच बनवितात असेही नाही. निरनिराळी छोटी छोटी फळे, गवत, चमकदार बिया, विशिष्ट प्रकारचे लहान लहान पांढरे व रंगीत दगड, कवड्या यांचाही उपयोग माळा बनविण्यासाठी करतात. चमकदार पांढरे व रंगीत दगड शोधण्यास आदिवासी रानोमाळ, नदीनाल्यांच्या पात्रांतून मैलोगणती पायपीट करीत आणि जमा केलेल्या दगडांना सारख्या आकाराचे करून भोके पाडून दोऱ्यांत ओवून सुंदर माळा तयार करतो तेव्हा अगर मळक्याफाटक्या कपड्यातला असा हा आदिवासी कारागीर आपल्या ओंबड-धोबड अवजारांच्या सहाय्याने ओंबड-धोबड फळीतून जे चित्र साकार करतो तेव्हा ते पाहून बाह्य जगातील कृत्रिम सुसंस्कृतपणाचा अभिमान गळून पडतो. त्यांच्या चित्रातील कल्पकता, त्यातून व्यक्त होणारा प्रगल्भ विचार, रेषांतून व्यक्त होणारे कसब आणि त्यामागील तपश्चर्या हे सारे पाहून बाहेरचा माणूस धन्य होतो. गोंडांच्या लग्नांत सिदीच्या पानांच्या मुंडावळ्या तयार करतात. दुष्ट लागण्यासारख्या देखण्या मुंडावळ्या असतात या. निरनिराळ्या प्रकारच्या विविध मण्यांच्या माळा गळाभर घालून व काही छातीवर लोंबत ठेवून जेव्हा आदिवासी वावरतात तेव्हा सोन्या-चांदीच्या दागिन्यांनी शरीर नटविण्याचा, प्रसाधनाचा कृत्रिमपणा कितीतरी तकलादू आहे याची नकळत जाणीव

होते. साधारण वस्तूंच्या सुयोग्य वापरानेही सौंदर्य प्रसाधन करता येते हे जाणवते, परंतु, त्यासाठी आदिवासी तरुण-तरुणीसारखे कलात्मक आवड असणारे भावूक मन पाहिजे.

केसांसंबंधी आदिवासी अतिशय हळवे आणि भावूक असतात. सुंदर केशरचना हा बहुतेक सर्व आदिवासींचा नसणिक वारसाच म्हणावयास हवा. केस त्यांच्या शरीरसौष्ठवापैकी प्रमुख अंग आहे. कोंकणा, भिल्ल, बैगा, गोंड, माडिया इत्यादी जमातींचे पुरुषही स्त्रियांप्रमाणे केसांचे बुचडे बांधतात. कुठे कुठे तर आदिवासी आपल्या आवडीनुसार व पद्धतीनुसार केस कापून घेतात. भिल्ल, माडिया व गोंड जमातींचे पुरुषही केसात हिचाडी (फणी) खोचून ठेवतात. केशसंभारासाठी काही जमातींतून कवड्या व फुलांच्या माळाही वापरतात. वूचडा बांधण्यासाठी सुद्धा गोंडे लावून विविध-रंगी मण्यांची माळ बनवितात. त्यास "पुंजोडा" म्हणतात. मोरपंख केसात खोचून ठेवण्याची पद्धत सगळीकडे आहे. पक्ष्यांचे विविध रंगी-बेरंगी पंख एकत्र करून त्यांचे गजरे, वेण्या आदिवासी बनवितात.

फण्यांचा आदिवासींना फार पोक. आदिवासी स्वतःही फण्यां बनवितात. फण्यांचे आकार व प्रकार विविध असून उद्दिष्टेही वेगवेगळी आहेत. बांबूच्या लहान लहान कामटी घेऊन अगर विशिष्ट प्रकारच्या गवताच्या काड्या दोऱ्याने घट्ट बांधून फणी करतात. बांबूची टोके तामून टोकदार करतात. त्यामुळे ती सहज केसात शिरते. अशी फणी प्रियकर आपल्या प्रेयसीला प्रेमाचे प्रतीक म्हणून देतो. प्रेमप्रतीक अशी ही "कंधी" प्रियकर फार कुशलतेने बनवितो. मनासारखी होईपर्यंत मोडजोड चालू असते. परंतु तयार केलेली फणी कोठेही उणी असत नाही. याखेरीज अनेक आकारात फण्या "तीन दातांच्या", "सहा दातांच्या", "बारा दातांच्या" अशा बनवून त्यावर सुरेख नक्षीकाम केले जाते. कोठे कोठे धातूच्या पट्याने त्यांना मढविले जाते. त्या पट्यावर नक्षी काढतात.

आदिवासी जीवनाचे दुसरे अविभाज्य अंग संगीत आणि शिकार हे होय. संगीताची वाद्ये व इतर साधने, शिकारीची हत्यारे सर्वच आदिवासी विशेष भावनात्मक ओढीने तयार करतात. शिकारीसाठी लागणारे भाले, 'हंसी' 'फडसा', 'गोल्ली', 'वाणाची टोके' ते स्वतः करतात. धातूची मूर्ती आणि हत्यारे बनविण्याच्या कारागिराला "घाटवा" म्हणतात. गवत व भुसा घातलेले चिकणमातीचे साचे यासाठी वापरतात. असे साचे कारागीर प्रथम तयार करतो. त्यात कच्चे मेण भरून

साचा भुसभूसीत मातीत ठेवतात. एका भोकाच्या वाटीत अगर भांड्यात पितळ, लोखंड इत्यादीपैकी आवश्यक ते तुकडे ठेवून भांडे तापवितात. धातू वितळला की, साच्यात पडतो आणि मेणाच्या जागी जाऊन घट्ट होतो. 'घट्टवा' कारागीरी ही अशी आहे. वाणांचे कितीतरी विविध प्रकार आदिवासी बनवितात. बांबूच्या टोकदार काटक्यांपासून संपूर्ण धातूचे असे विविध वाण आदिवासी वापरतात. पक्षांची पिसे शेपट्यास लावून दोऱ्याने बांधून वाण सजविल्याही जातो. वाणाप्रमाणे धनुष्यांचेही अनेक प्रकार आहेत. 'उठवे', 'डब्बी', 'कोज्जी' सारख्या पक्षी व लहान लहान प्राणी पकडण्याच्या साधनामागील तंत्र विचार करावयास लावणारे आहे. फासा साधा असतो परंतु त्याची शक्ती खूप असते. 'रुही' सारखा ताकदवान प्राणी क्षुल्लक वाटणारा फासा जागेवरून हलू देत नाही. आदिवासींचा शस्त्रसंभार देखणा असून त्यांच्या शस्त्रांचे आकर्षण प्रदर्शनीय वस्तू म्हणून वाढत आहे.

वाद्यांचे प्रकार तर आदिवासी कितीतरी बनवितात. भगताला धार्मिक कार्यात लागणारी अवजारे वेगळी असतात. 'झांगळी', 'काठी', 'झामलो' इत्यादी त्यांपैकी काही आहेत. धातू, भोपळे, ताडीची पाने, जनावरांची शिगे, कातडी, केस, माती, लाकूड, घुंगरू आणि बांबू इत्यादींचा उपयोग वाद्ये बनविण्यास करतात. संगीत आदिवासींचा प्राण आहे, तर शिकारीमुळे त्यांच्या स्वादेन्द्रियांची तृप्ती होत असल्याने त्यासाठीची अवजारे आदिवासी कुशलतेने व कलात्मकतेने तयार करून सजवितात.

बांबूचा उपयोग आदिवासी जीवनात अविभाज्य आहे. अनेक उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी बांबूचा उपयोग आदिवासी करतात. शेतीच्या व शिकारीच्या हत्यारांखेरीज बांबूपासून आदिवासी भांडी, 'चट्या', 'रेखी' व 'इरल्या' सारख्या पावसातील छह्या, खाटा, टोपल्या अशा अनेक उपयोगासाठी बांबू वापरतात. ताडी काढण्यासाठी बांबूची भांडी आदिवासी कलाकार तयार करतो. 'तेलडुंका' या मासे पकडण्याच्या साधनाकडे कारागीरीचा उत्कृष्ट नमुना म्हणूनच पहावे लागते. बांबूपासून वस्तू बनविण्यात आदिवासींचा हात फार थोडे लोक धरू शकतील. आपल्याकडेही टोपल्या मिळतात त्यासारख्याच आदिवासींच्याही टोपल्या असतात. पण किती पातळ नाजूक नक्षीकामाच्या, रेषा आणि विण या वैशिष्ट्यांनी निर्माण झालेल्या सुंदर सुंदर अकृती पहाणाराचे मन सहज आकर्षून घेतात. बांबूच्या कामात

आदिवासी कारागिरांच्या हातात जी सफाई आणि बारकावा आहे त्यापासून खूपच शिकण्यासारखे आहे.

आदिवासी क्षेत्रात अनेक शिल्पजीवी लोक उदरनिर्वाहाबरोबरच धनोपार्जन व कच्च्या मालाच्या मुबलकतेच्या दृष्टिकोनातून जाऊन स्थायी झाले आहेत. या कारागिरांनी आदिवासींपासून खूप शिकून घेतले आहे. दगडावरील कोरीव काम, रंगीत दगडावर नक्षीदार बनविलेल्या दगडी मंजूषा, रंगीत दगडांच्या व मण्यांच्या माळा, कर्णकुंडले व इतर आभूषणे, भाजलेल्या मातीच्या वस्तू, हत्यारे व मूर्ती बनविणे, लाकूडकाम, लाकडांवरील कोरीव काम इत्यादीसंबंधीची आदिवासी कला या लोकांनी आत्मसात केली. आदिवासींची कला आता या लोकांची कला झालेली

आहे. त्यांचा व्यापार त्या त्या क्षेत्रातील आदिवासीपुरताच मर्यादित असतो. त्यामुळे हे कलाकार जे काही बनवितात ते आदिवासींसाठी, त्यामुळे परिणामतः आदिवासी रुची, आदिवासी शैली आणि आदिवासी कला जास्तच वृद्धिगत झाली. या कारागिरांना आपल्या गिऱ्हाईकांच्या पसंतीचा सदा विचार करावा लागतो. जंगलात राहणारा आदिवासी कलेच्या क्षेत्रात चोखंदळ आहे. त्याची नजर कारागिरांच्या बाबतीत बेरकी असते. आता आदिवासी मजुरी देऊनही कारागिरांकडून कामे करून घेतात. अशा वस्तूंमध्ये विविध घाटांचे दागिने व लाकडावरील कोरीव काम यांचा उल्लेख प्रामुख्याने करावा लागेल. धातूचे घडीव तसेच ओतीव काम 'ओझा' किंवा 'ओतारी', 'सोनार' यांच्याकडून

करून घेतले जाते. कोरकू, माडिया, गोंडांच्य़ा लग्नातील 'मरसिंगमुंडा', 'मुंडा' आणि मृतांच्या स्मरणार्थ उभारलेल्या 'शिनोळी' आता 'बढई' कडूनही करून घेतात. या 'लग्नखांब' व मृतांच्या स्मरणार्थ उभारण्यात येणाऱ्या लाकडी खांबावरील कोरीव कामातील कलेची संपन्नता, कारागिरीतील कुशलता, कल्पकता अनुभवावयाची असेल तर आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे याच्या, संग्रहालयास भेट देणे अगत्याचे आहे. हे खांब किंवा गोंडांच्या घराचे दरवाजे, चौकटी व इतर वस्तू आदिवासी ढंगाचे खास नमुने असतात. त्यामध्ये कोठेही एकसारखेपणा पहावयास मिळावयाचा नाही. नाविन्य, विविधता हाच तर आदिवासी कलेचा खरा गाभा आहे.

★ ★

पान ३९ वरून]

अतिक्रमणांची एक यादी विशेषतः दंड झालेल्यांची यादी गाव अधिकाऱ्याजवळ असते. परंतु गावातील व जंगल जमिनीतील सर्व अतिक्रमणांच्या यादीला २४-२५ दिवस अगदी अपुरे आहेत व आदेश जाहीर होऊन तो गाव अधिकाऱ्यापर्यंत पोहोचोपर्यंत यातील २५-३० दिवस तरी जातील. अशा परिस्थितीत ७-८ दिवसांत काय याद्या होणार याची शंका आहे. २० फेब्रुवारी १९७९ पर्यंत यातील कोणती अतिक्रमणे रीतसर किंवा कायदेशीर करण्यायोग्य आहेत हे ठरवले पाहिजे असे आदेशात आहे. ही कलामर्यादा देखील अतिशय अपुरी आहे. कालबद्ध कार्यक्रम ठरविणे ही एक चांगली गोष्ट आहे पण कालमर्यादा अपुरी असल्यास नोंकरदार झटपट काम करून याद्या तयार करतील व त्यात अनेक अतिक्रमणे गळतील. या गळलेल्या अतिक्रमणवाल्यांना आदेशाचा फायदा घेऊन त्यांच्या जमिनीवरून हुसकावून लावले जाईल आदेशाच्या फायद्यापेक्षा तोटेच जास्त होतील अशी भिती वाटते, आणि आज तशीच स्थिती निर्माण झालेली आहे.

या आदेशातील आणखी एक दोष असा की, अतिक्रमण कायदेशीर होण्यासाठी ते सध्या

अस्तित्वात पाहिजे व ते ३१ मार्च १९७८ रोजी अस्तित्वात पाहिजे अशी अट पाहिजे. वास्तविक ३१ मार्च १९७८ रोजी किंवा त्याआधी अस्तित्वात असलेली अतिक्रमणे असा शब्द-प्रयोग अधिक बरोबर ठरला असता. आणीबाणीत अनेक आदिवासींना ते वर्षानुवर्षे कसत असलेल्या जमिनीवरून हुसकावून लावण्यात आले होते व त्यांपैकी काहींची जमीन ३१ मार्च १९७८ रोजी त्यांच्या ताब्यात नव्हती. या सर्व लोकांना आदेशाचा फायदा मिळणार नाही. मात्र खरीप पिके घेणाऱ्या अतिक्रमण करणाऱ्यांच्या ताब्यात १९७७ व १९७८-७९ या मोसमात जमीन असेल तर ती त्यांच्या ताब्यात ३१ मार्च १९७८ रोजी होती असे मानावे अशी तरतूद आहे. तिचा फायदा जागरूकपणे घेणे शक्य आहे. आदिवासी तेवढा जागरूक नाही त्यामुळे त्यांचा त्यातून तोटाच होत आहे.

पुरावा

अतिक्रमणाचा पुरावा म्हणून पिक पाहणी पत्रक किंवा जंगल खात्याचा प्रथम गुन्हा अहवाल (फर्स्ट ऑफेन्स रिपोर्ट) हा

सर्वसाधारणपणे मान्य केली जातात. परंतु अनेकदा अतिक्रमण करणारे दंड होऊ नये म्हणून कामदारांना बक्षिसी वगैरे देत. अशासाठी पिक पाहणी पत्रक किंवा प्रथम गुन्हा अहवाल याशिवाय इतर सबळ पुरावा असल्यास अतिक्रमण रीतसर करण्याची तरतूद आहे. मात्र हा इतर पुरावा कोणता हे स्पष्ट करण्यात आले नाही.

एकंदरीत या आदेशाचा फायदा घेतल्यास आदिवासींना व इतर दलिताना बरीच जमीन कायदेशीरपणे मिळू शकेल असे वाटते. मात्र त्यासाठी जागरूकता दाखवली पाहिजे. कालमर्यादा वाढवणे, प्रत्यक्ष जमीन शेतकरी कसत होता किंवा नाही त्यासाठी साक्षी गृहीत धरणे, १० एकरांहून कमी जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांना या कायद्याचा लाभ घेण्यास मान्यता मिळणे व जंगल जमिनी वाटपासाठी तालुका पातळीवर समिती उभारणे जरूरीचे आहे. तसे केले तर आदिवासींचा त्यात फायदा आहे. अन्यतः केवळ कायद्यासाठी कायदा यापेक्षा विशेष असे त्यातून प्राप्त होणार नाही.

★ ★

पान ३६ वरून]

असा अनुभव आहे. तो परिणाम शाळेच्या शिक्षणातून जीवनाचा एक भाग बनायला हवा आहे. आदिवासी जीवनाचा वेध घेताना मनुष्य स्वभावाचे दर्शन घडते. त्यातून आर्थिक विकास व सामाजिक विकास हे परस्परावलंबी कसे

आहेत हे प्रकर्षाने जाणवते. दोन्हीही विकास एकाच वेळी एकमेकांचा तोंड सांभाळून करण्याची गरज जाणवते. त्याकरिता शिक्षण जीवनामुभिख करण्याची गरज आहे. सुदैवाने ह्या घडोला शिक्षणातील तोंडडेपणा व पुष्टी यांची जाणीव फार मोठ्या प्रमाणात शिक्षण-

तज्ज्ञांना व ह्या प्रश्नांशी संबंधित व्यक्तींना जाणवू लागली आहे. अशा वेळी परिस्थिती-नुरूप शिक्षण हे शाळेच्या चार भितींच्या खोलीत कोंडून न ठेवता त्याला बाहेर मोकळे करून जीवनाच्या विविध पैलूंना स्पष्ट करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. ★ ★

Selected Bibliography on Scheduled Tribes of Maharashtra

1. Save, K. G. .. The Warlies, Bombay, Padma Publications, 1945, p. 280. 2. Hutton, J. G. .. Note on aboriginal and Hill Tribes found in the Bombay Presidency Census of India 1931, Vol. 1, India, Part III-B' 3. Wilson John .. Tribes and languages of the Bombay Presidency, Indian Antiquary, Vol. 3, pp. 221 to 223. 4. Wilson John .. Aboriginal Tribes of the Bombay Presidency. A fragment Bombay, Government Central Press. 5. Gibbs, T. E. .. Bhils in Dangs—Indian Antiquary, Vol. 5, p. 83. 6. Weling, A. N. .. The Katkaries—A sociological study of a tribe of the Bombay Presidency, Bombay Book Depot. 7. Venkatachar, C. S. An Ethnographic Account of the Bhils of Central India—Census of India, 1931, Vol. 1, Part III-B, edited by Hutton J. H. 8. Elwin Verrier .. The Madia and their Ghotul—Bombay, Oxford University Press. 9. Elwin Verrier .. Leaves from the Jungle, life in a Gond village, London, John Murry, 1924. 10. Elwin Verrier .. Maria, Murder and Suicide, London Oxford University Press, 1945. 11. Hiwale, Shamrao The Pardhans of Upper Narmada valley, London, Oxford University Press, 1945.	12. Ghurye, G. S. .. Mahadeo Kolis, Bombay, Popular Book Depot, 1957. 13. Acharya, Hemlata Thakurs of Sahyadri, Bombay, University of Bombay, 1958. 14. Chapekar, L. N. Thakurs of Sahyadri, 1960. 15. Enthoven, R. E. The tribes and castes of Bombay Cosmo Publications, Delhi, Reprint, 1975. 16. Russell, R. V. and Hiralal. The castes and tribes of the Central Provinces of India, 1916, Reprint, Delhi, Rajdhani Book Centre, 1975. 17. Naik, T. B. .. Bhils, A study, Adim Jati Sevak Sangh, New Delhi, 1956. 18. Dr. Govind Gare Tribes in an Urban settings, Pune, Sarswat Prakashan, 1975. 19. Kulkarni, Dr. M.G. Problems of Tribal Development Aurangabad, Parimal Prakashan, 1974. २०. फडके, डॉ. सुधीर .. महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न, पुणे, जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, १९६३. २१. परळेकर, गोदावरी .. जेव्हा माणूस जागा होतो, मुंबई, मौज प्रकाशन, १९७२. २२. डॉ. गोविंद गारे .. महाराष्ट्रातील आदिवासी, महादेव कोळी, मुंबई, शुभदा सारस्वत, १९७४. २३. मांडवकर, डॉ. भाऊ .. कोलाम, अमरावती, सेवा प्रकाशन. २४. थत्ते, अनिल .. भामरागडची भ्रमणगाथा, पुणे, साधना प्रकाशन, १९७२. २५. डॉ. गोविंद गारे .. आदिवासींच्या समस्या, विचार व विश्लेषण, नाशिक, आदिवासी समाज विज्ञान संस्था, १९७६.

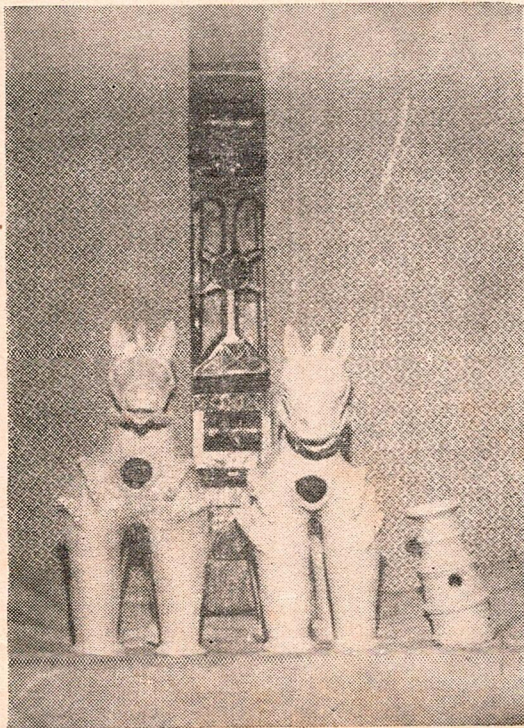
*List of studies and research
projects completed by Tribal
Research & Training
Institute, Pune, 1968-79*

- 23*. Report on education and communication of Tribal Development Block, Kurkheda. (1968).
24. Report on education and communication of Tribal Development Block, Talasari. (1968).
25. Report on education and communication of Tribal Development Block, Madh. (1968).
26. Report on Post-extension survey of Tribal Development Block, Ambegaon, district Pune. (1968).
27. Report on Tribal Development Block, Mulgi. (1968).
28. Report on Tribal Development Block, Dharni. (1968).
29. Wastage and stagnation in Nashik District. (1970).
30. Evaluation of the scheme of Palemodi system in Maharashtra. (1970).
31. Utilization of hostel facilities. (1972).
32. Evaluation of the scheme of financial assistance for cottage industries. (1973).
33. Evaluation of the scheme of Special Nutrition Programme in tribal areas. (1974).
34. Report on the working of Forest Labourers Co-operative Societies and its impact on tribals of Dhule District. (1974).
35. Monographic study of the Halbas. (1974).
36. Survey of Adivasi sugarcane growers from the area of operation from Tapi Satpuda Sugar Factory, District Dhule. (1974).
37. Survey of Adivasi sugarcane growers from the area of operation from Panzarkhan Sugar Factory, District Dhule (1974).
38. Evaluation of the scheme of improved agricultural implements in Nashik District. (1975).
39. Evaluation of the scheme of financial assistance for irrigation wells (1975).
40. Impact of urbanization on Scheduled Tribes. (1976).
41. Monographic study of the Kolams. (1976).
42. Monographic study of the Katkaris. (1976).
43. Leprosy problem in Chandrapur District. (1977).
44. Report on the benefits to be derived by the Scheduled Tribe people from the Waghad Irrigation Project of Nashik District. (1977).
45. Report on the benefits to be derived by the Scheduled Tribe people from the Survey Irrigation Project of Thane District. (1977).
46. Integrated Tribal Development Project, Kinwat. (1977).
47. Study of Health and Nutrition problem of the primitive tribes. (1978).
48. Study of indebtedness and bonded labour in Thane District. (1978).
49. Report on the post-matric scholarships of Halba Tribe students. (1978).
50. Ethnographic notes on the tribes of Maharashtra. (1978).
51. Land alienation and restoration of land to Scheduled Tribes. (1979).
52. Organisation and Development of Adivasi Co-operative Societies in Tribal Sub-Plan Area. (1979).
53. Consumption Finance Scheme—a study. (1979).
54. Perspective Plan for location of Ashram Schools in Maharashtra. (1979).
55. Report on revision of schemes for Scheduled Tribes (1979).
56. Report on revision of schemes for Scheduled Castes and Scheduled Tribes. (1979).
57. Report on revision of the list of Scheduled Castes and Scheduled Tribes.
58. महाराष्ट्रातील आदिवासी, त्यांचे सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्न आणि कल्याणाच्या योजना. (१९७९).
59. Report on Modified Area Development Approach in Maharashtra. (1979).
60. A study of traditional tribal panchayat system in tribal communities of Maharashtra. (1979).
61. A study of food habits of the Adivasis. (1979).
62. A report on the recommendations of various Research Studies of the Tribal Research Institute. (1979).

*The reports from No. 1 to 22 have been printed in March, 1979 Issue.

Munge : *Decorative coloured Beed, necklace made by Madia Gonds of Chandrapur district.*

Matadevi, Diya & Munda : *Of the Gonds of Gadchiroli area of Chandrapur district.*

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

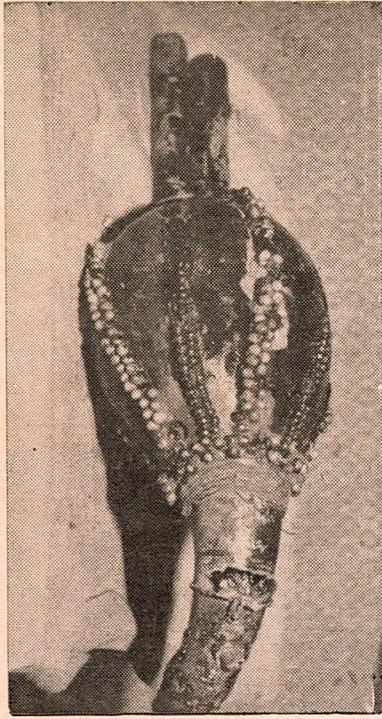
The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

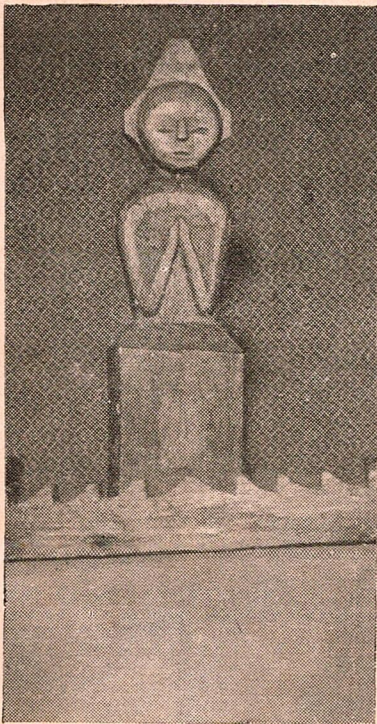
The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Twenty off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor.

All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

Pinga : *Musical Instrument of the Korku from Melghat area, Amravati district.*

Marai : *Goddess of the Kolams of Yavatmal district.*